

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ

1989

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 8

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΤΑΙΡΟΥΣ

Τὸ τεῦχος τοῦτο εἶναι τὸ ὄγδοο τοῦ Ἐνημερωτικοῦ Δελτίου καὶ τελευταῖο τοῦ 1989 καὶ τὰ σχόλια τῶν ἐταίρων γιὰ τὴν ὕλη τῶν προηγουμένων ἐπτὰ εὐνοϊκά. Ὁ χαρακτήρας τοῦ περιοδικοῦ ἔχει σχεδὸν διαμορφωθεῖ. Τὰ περιεχόμενά του εἶναι κυρίως νέα τῆς Ἐταιρείας ποὺ ἐνδιαφέρουν τοὺς ἐταίρους, σύντομα ἀρχαιολογικὰ μελετήματα καὶ κείμενα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τὴ δράση τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων.

Παρατηρήθηκε ὅτι ἡ ὕλη τοῦ περιοδικοῦ μᾶς ὀδηγεῖ πρὸς τὰ πίσω. Ἡ γνώμη αὐτὴ ὀφείλεται σὲ παρεξήγηση. Στρεφόμεστε μὲ τὸ ΕΔΑΕ πρὸς τὸ κοντινὸ παρελθὸν γιὰ νὰ διευκρινήσουμε σημεῖα τῆς δράσης τῆς Ἐταιρείας καὶ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ γιὰ νὰ θυμίσουμε τὴ μεγάλη μας παράδοση. Ἐφθασε πλεόν ὁ καιρὸς γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Μὲ τίς ἀποφάσεις του ὁμως τὸ Συμβούλιο καὶ τίς

ένεργειές του θεραπεύει τις ανάγκες του σήμερα και δημιουργεί τὰ θεμέλια για ἕνα συνεχές, σταθερό και δημιουργικό ἀποτέλεσμα. Δὲν μεταχειρίζομαι τὴ λέξη μέλλον γιατί εἶναι φθαρμένη, ὅλοι ἐργάζονται για τὸ μέλλον και ξεχνοῦν τὸ παρὸν μέσα στοῦ ὁποῖο ζοῦμε και τὸ ὁποῖο μᾶς ἀφορᾷ ἄμεσα. Οἱ διάδοχοί μας τοῦ μέλλοντος θὰ ἐργασθοῦν μὲ τὴ σειρά τους σύμφωνα μὲ τις ἀντιλήψεις τους. Καὶ τόσο καλύτερο θὰ εἶναι τὸ μέλλον, ὅσο σοφότερες θὰ εἶναι οἱ πράξεις μας στοῦ ἐκάστοτε σήμερα πού χθὲς ἦταν μέλλον...

Μέσα στοῦ πλήθος τῶν βιβλίων και τῶν δημοσιευμάτων πού ἐκδίδει ἡ Ἑταιρεία, ἡ ἀφιέρωση μερικῶν δεκάδων σελίδων τὸν χρόνο στοῦς δημιουργοῦς τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας εἶναι τὸ ἐλάχιστο πού πρέπει νὰ κάνουμε. Καὶ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημά μας θὰ εἶναι πληρέστερο ἂν βοηθήσουν, ὅπως και ἄλλοτε ζητήθηκε, ὅσοι ἔχουν τὴ δυνατότητα.

B.X.Π.

Τὸ Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο και Δεκέμβριο κάθε ἔτους μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως.

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθήναι

ISSN 1105-1205

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ

Ἡ Σχολή Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης

Στις 16 Νοεμβρίου ἔγινε ἡ ἔναρξη τῶν μαθημάτων τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης. Ἡ αἴθουσα τῶν διαλέξεων τοῦ μεγάρου ἦταν κατάμεστη, πράγμα σπάνιο γιὰ ἐκδηλώσεις τῆς Ἐταιρείας τὰ τελευταῖα χρόνια τουλάχιστον. Τὸ ἴδιο καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἔγινε καὶ στὰ ἐπόμενα μαθήματα. Τοῦτο σημαίνει δύο πράγματα: ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, κυρίως νέοι, δέχτηκαν μὲ εὐχαρίστηση καὶ ἐνδιαφέρον τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ ὅτι οἱ καθαρὰ ἀρχαιολογικὲς ὁμιλίες ποὺ γίνονται στὴν Ἐταιρεία προκαλοῦν μικρότερο ἐνδιαφέρον, τουλάχιστον μὲ τὸν τρόπο ποὺ γίνονται. Πρέπει λοιπόν, ὅταν ἀπευθυνόμαστε σὲ μὴ εἰδικούς, νὰ ἐκθέτουμε τίς σκέψεις μας λιγότερο τεχνοκρατικὰ καὶ νὰ ἀσχολούμεθα μὲ τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, μὲ τίς ιδέες, καὶ ὄχι μόνο μὲ τὸ περιβλημα. Ἡ ξερὴ ἀπαρίθμηση τῶν εὐρημάτων τῶν ἀρχαιολόγων εἶναι δυσάρεστη τάση τὰ τελευταῖα χρόνια, τὸ βλέπουμε στὶς διδακτορικὲς διατριβὲς ποὺ μεταβάλλονται σὲ σχινοτενεῖς καταλόγους ἀντικειμένων ἀντὶ νὰ ἀποτελοῦν συμπυκνωμένη σύνθεση.

Ἡ μεγάλη προσέλευση μαθητῶν (ἄς συγχωρηθεῖ ὁ ὅρος) στὰ μαθήματα καὶ ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν θέσεων τῆς αἴθουσας δὲν ἐπέτρεψε σὲ πολλοὺς νὰ τὰ παρακολουθήσουν. Τὸ Συμβούλιο λυπεῖται γι' αὐτό.

Τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων, ὅπως καταρτίστηκε καὶ ἐφαρμόζεται, εἶναι τὸ ἑξῆς:

ΘΕΑΤΡΟ

16 Νοεμβρίου 1989

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

Αἰσχύλος

23 Νοεμβρίου 1989

ΚΩΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

Σοφοκλῆς

30 Νοεμβρίου 1989

ΚΩΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ

Εὐριπίδης

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τὰ μαθήματα αὐτοῦ τοῦ Κύκλου παραδίδονται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ ΧΡΥΣΑΝΘΟ ΧΡΗΣΤΟΥ.

Εἰσαγωγικά. Ὁ Φωβισμὸς καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ ρεαλιστικοῦ χρώματος.

Ὁ Ἐξπρεσσιονισμὸς καὶ ἡ ἐπίθεση κατὰ τοῦ ρεαλισμοῦ τῆς μορφῆς. Νόλντε, Κόκσκα, Φράνς Μάρκ.

Κυβισμὸς, Ὄρφισμὸς, Φοντορισμὸς καὶ ἡ προσπάθεια ἐπιβολῆς μιᾶς παγκόσμιας εἰκαστικῆς γλώσσας. Μπράκ, Ντελωναί, Μποτσιόνι.

- 7 Δεκεμβρίου 1989
ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ
Ἀριστοφάνης
Ἐξπρεσσιονιστική καὶ Γεωμετρική Ἀφαίρεση καὶ ἡ θυσία τῆς ὀπτικῆς πραγματικότητας. *Καντίνσκυ καὶ Μοντριάν.*
- 14 Δεκεμβρίου 1989
ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ
Σαίξπηρ
Ἡ Μεταφυσική Ζωγραφική, τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς μοναξιάς. *Τζιόρτζιο ντὲ Κίρικο, Κάρολο Καρά.*
- 21 Δεκεμβρίου 1989
ΚΩΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ
Μολιέρους
Ἀπὸ τὸν Ντανταϊσμό στὸν Σουρρεαλισμό, ἀπὸ τὴν ἄρνηση στὴν προσπάθεια σύνθεσης πραγματικοῦ, φανταστικοῦ, λογικοῦ, ὑπερλογικοῦ, ἐξωτερικοῦ, ἐσωτερικοῦ. *Ντυσάμ, Ἔρνστ, Νταλί.*
- 11 Ἰανουαρίου 1990
ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ
Γκαίτε - Σίλλερ
Ἡ Νέος Πραγματισμὸς καὶ ἡ Κοινωνική Κριτική. *Μπέκμαν, Γρὸς Ντίξ.*
- 18 Ἰανουαρίου 1990
ΕΛΕΝΗ ΒΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἰφεν
Οἱ ἀναζητήσεις μετὰ τὸν δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο καὶ ἡ ἀμερικανική πρόκληση. Ἀφηρημένους ἐξπρεσσιονισμός. *Εὐρωπαϊκὴ ἀπάντηση. Ὁμάδα Κόμπρα. Πόλλοκ, Κούνιγκ, Ἀπελ.*
- 25 Ἰανουαρίου 1990
ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ
Στρίντμπεργκ
Ἐπιστροφή στὶς παραστατικὲς ἀξίες. Πῶς Ἄστ καὶ ἀμερικανική ἐπιβολή. *Ράουσενπεργκ, Ἀϊχτεστάιν.*
- 1 Φεβρουαρίου 1990
ΜΑΡΙΟΣ ΠΛΩΡΙΤΗΣ
Πιραντέλλο
Νέος Ρεαλισμός, ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀπάντηση. Ἀρμάν, Σεζάρ, Χρίστο, Σπέρρι.
- 8 Φεβρουαρίου 1990
ΕΛΕΝΗ ΒΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
Μπερέχτ
Ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἀφαίρεση στὴν Ὀπ᾽ Ἄστ. *Καλλιτέχνες διάφορων τάσεων καὶ Βαζαρέλν, Κάλντερ.*
- 15 Φεβρουαρίου 1990
ΚΩΣΤΑΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ
Τὸ θέατρο τοῦ παραλόγου
Ἡ Ὀ Πικασσό ὡς σγκεφαλαίωση τῶν ἀναζητήσεων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα.

Ἡ λειτουργία τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης εἶναι συνέχιση καὶ ἐκπλήρωση προσπαθειῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας πολλῶν δεκαετιῶν. Ἡδὴ πρὶν ἀπὸ 95 χρόνια ἰδρύθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ ποὺ εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν προαγωγή τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴ διάδοση τῶν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων μὲ διαλέξεις καὶ ἀνακοινώσεις (ἄρθρο 1 τοῦ Ὁργανισμοῦ τοῦ 1894), ἡ ὁποία ὅμως μετὰ σύντομο βίον ἐσβησε. Καλύτερη τύχη εἶχε ἡ δευτέρα προσπάθεια μὲ τὴν ἴδρυση, τὸ 1919, καὶ τῆς Πρακτικῆς Σχολῆς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης στὴν ὁποία δίδαξαν ὁ Καββαδίας, ὁ Τσουντας, ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ Κουγέας, ὁ Σβορώνος, μὲ μαθητὲς

πού ἔμελλαν ἀργότερα νὰ διαπρέψουν, ὅπως ἡ Σέμνη καὶ ὁ Χρῆστος Καροῦζος, ὁ Γιάννης Μηλιάδης καὶ ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος. Καὶ αὐτὴ ἡ Σχολὴ ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ἐξ αἰτίας τῆς τότε πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης.

Ἡ τωρινὴ προσπάθεια τῆς Ἑταιρείας γίνεται μὲ αἴσιους οἰωνοὺς καὶ ἀποτελεῖ ἐφαρμογὴ διάταξης τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς (ἄρθρο 1γ), πού ἰσχύει ἀπὸ τὸ 1959 ἀλλὰ γιὰ ποικίλους λόγους δὲν εἶχε πραγματοποιηθεῖ. Στὰ μελλοντικὰ θέματα διδασκαλίας περιλαμβάνονται ἡ τέχνη καὶ ἡ λογοτεχνία ὄλων τῶν ἐποχῶν, μὲ προτίμηση τὶς πλησιέστερες, χρονικὰ, πρὸς ἐμᾶς ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ τέχνη, ἱστορία καὶ λογοτεχνία.

Τὸ Συμβούλιο, μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴ καὶ διαρκὴ βοήθεια τῆς Συμβούλου κυρίας Μαρίας Θεοχάρη, καταρτίζει τὸ πρόγραμμα τῆς δευτέρας περιόδου μαθημάτων τοῦ 1990, τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ κάθε ἄποψη, χρονικὴ καὶ θεματικὴ. Ἐλπίζουμε καὶ ἐπιδιώκουμε νὰ γίνεῖ ἡ Σχολὴ θεσμὸς καὶ νὰ δικαιωθοῦν ἐκεῖνοι πού πρόβλεψαν τὴν ἰδρυσὴ τῆς.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Λονδίνου

Τὸ 1986 συστήθηκε στὸ Λονδίνο μὲ πρωτοβουλία τῆς ἐταίρου κυρίας Matrona Egon ἄτυπη Ἐπιτροπὴ, μὲ σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῶν σκοπῶν καὶ τοῦ Ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μὲ σύντομες ἐνέργειες τῆς κυρίας Egon καὶ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς συγκεντρώθηκε σημαντικὸ χρηματικὸ ποσό, τὸ ὁποῖο προορίζεται γιὰ τὴν παροχὴ ὑποτροφιῶν σὲ Ἕλληνες γιὰ νὰ σπουδάζουν τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἦταν ἐξ ἀρχῆς σὲ συνεχῆ ἐπικοινωνία μὲ τὴν κυρία Egon, ἡ ὁποία τακτικὰ ἐπισκέπτεται τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐνημερώνει ὡς πρὸς τὴν πρόοδο τῶν ἐνεργειῶν τῆς.

Κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ βίου τῆς Ἑταιρείας οἱ Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὡς ἄτομα καὶ ὡς κοινότητες, βοήθησαν μὲ κάθε τρόπο καὶ κυρίως χρηματικὰ τὴν ὑπόθεση τῶν ἐλληνικῶν μνημείων. Στὰ ΠΑΕ ἀναφέρονται τακτικὰ καὶ μάλιστα κατὰ γεωγραφικὴ τάξη. Θυμίζουμε ὅτι στὴ στήλη τῶν εὐεργετῶν ἀναγράφονται μόνον ὅσοι βοήθησαν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ. Οἱ σημαντικότερες ὁμάδες εἶναι ἡ ἐν Λονδίνῳ ἐλληνικὴ ἐπιτροπὴ, οἱ ἐν Καλλκούττχ Ἕλληνες, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ, οἱ ἐν Σερβίᾳ Ἕλληνες, οἱ ἐν Ἰασιῶ Ἕλληνες, οἱ ἐν Μαγχεστρίᾳ Ἕλληνες, τὰ ἐν Ὁδησσῶ μέλη.

Ἡ προσπάθεια τῆς κυρίας Egon καὶ τῶν συνεργατῶν τῆς θὰ ἐπιτύχει. Ἡ προσφορά τους δὲν θὰ περιορίζεται στὴν παροχὴ τοῦ χρηματι-

κοῦ ποσοῦ πού ἀπαιτεῖται γιά τήν κάλυψη τῆς ὑποτροφίας, ἀλλά θά ἐκτείνεται σέ παντοειδή βοήθεια πρὸς τοὺς ὑποτρόφους καὶ παρακολούθησή τους ὥστε ἡ διαμονή τους νὰ γίνεται μὲ ἄνεση καὶ χωρὶς τίς δυσκολίες, ὑλικές καὶ ἄλλες, πού οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ ὅσους ἔχουν σπουδάσει στὸ ἐξωτερικὸ τίς γνωρίζουν πολὺ καλά.

Στις 24 Νοεμβρίου ἀποφασίστηκε στὸ Λονδίνο ἡ ἴδρυση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς ὅπως μᾶς πληροφόρησε ἡ κυρία Ergon. Σύντομα ἐλπίζουμε νὰ δώσουμε περισσότερες πληροφορίες γιά τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἐγχεῖρημα.

ἜΟ Κατάλογος τῶν Δημοσιευμάτων

Κυκλοφορήθηκε ὁ νέος, ἀπὸ κάθε ἀποψη, κατάλογος τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας. Περιέχονται σ' αὐτὸν ὅ,τι τυπώθηκε μὲ τὴ φροντίδα καὶ τίς δαπάνες τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸ 1837 ὡς σήμερα, τὰ ὑπὸ ἐκτύπωση βιβλία, καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων ἔχει ἐγκριθεῖ ἡ ἔκδοση. ἌΟ νέος κατάλογος εἶναι ἀναλυτικὸς καὶ περιλαμβάνει καὶ δημοσιεύματα τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι εὐρύτερα γνωστά. Τὸ Συμβούλιο παρακαλεῖ ὅσους κατέχουν ἔντυπα τῆς Ἑταιρείας τὰ ὁποῖα δὲν περιλαμβάνονται στὸν κατάλογο, μονόφυλλα, φυλλάδια κλπ., νὰ τὸ ἐνημερώσουν σχετικᾶ.

ἜΟ Κανονισμὸς Δημοσιευμάτων

Σὲ ἰδιαιτέρο τεῦχος, ἐκτὸς ἐμπορίου, κυκλοφορήθηκε ὁ Κανονισμὸς Δημοσιευμάτων, μὲ τὸν ὁποῖο παρέχονται ὁδηγίες στοὺς συνεργάτες τῆς Ἑταιρείας σχετικὲς μὲ τὴν οἰκονομία τῶν ἐκθέσεων στὰ ΠΑΕ καὶ στὸ Ἔργον, τῶν μελετῶν στὴν ΑΕ καὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Βιβλιοθήκης. Ἐκτενὴς πίνακας τῶν χρησιμοποιουμένων συντομογραφῶν καὶ ὑποδείγματα παραπομπῶν παρέχονται στὸ τέλος τοῦ Κανονισμοῦ.

ἜΟ Ξενώνας

Τὸ διαμέρισμα ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἄρνης 7 πού δώρησε στὴν Ἑταιρεία ἡ κυρία Ἐλπίδα Μαντζώρου ἐπισκευάστηκε καὶ λειτουργεῖ πλέον κανονικᾶ ὡς ξενώνας τῆς Ἑταιρείας.

Μαρίκα Βελουδίου († 3-12-1989)

Σχεδόν εκατονταέτις ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας ἡ παλαιότατη ἐταῖρος Μαρίκα Βελουδίου (Π.Μ. 2579/1933), φίλη καὶ ἐνθερμη ὑποστηρικτῆς τῆς Ἑταιρείας ἐπὶ 56 χρόνια. Νεότατη ἄρχισε νὰ ἐξασκεῖ τὸ ἐπάγγελμα τῆς ξεναγοῦ, τῆς ἐξηγητοῦ καλύτερα, γιατί ἡ Μαρίκα Βελουδίου ἐξηγοῦσε, ἐρμήνευε τὰ ἑλληνικά μνημεῖα καὶ μὲ τὴν εὐρυμάθεια καὶ τὴ γλωσσομάθειά της ὑπῆρξε ὑμνητῆς τῆς Ἑλλάδος καὶ κάθε ἑλληνικοῦ.

Γράφοντας τὸ σημείωμα τοῦτο θυμοῦμαι τίς συχνές ἐπισκέψεις της στὸν Ραμνοῦντα, τὸν τόπο ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ εἶχε ξεναγήσει τὸ 1929, πρὶν ἀπὸ 60 ὀλόκληρα χρόνια, τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τίς ἀνασκαφές, τοὺς ράμνους ποὺ πρόσφερε καὶ ποὺ τώρα θάλλουν. Σώζεται μάλιστα καὶ ἡ φωτογραφία της, στὰ ἐρείπια τοῦ μεγάλου ναοῦ, πάνω σὲ σπόνδυλο τῆς νότιας πλευρᾶς. Ὁ τόπος αὐτὸς καὶ οἱ ἀνασκαφές γνώρισαν καὶ τὴ γενναιοδωρία της, ἔμπρακτη ἀπόδειξη τῆς διαρκοῦς ἀγάπης της ὅταν δὲν μποροῦσε πιά νὰ τὸν ἐπισκέπτεται καὶ νὰ ἀπολαμβάνει τὸ ἀνόθευτο ἀττικὸ τοπίο.

Οἱ καταβολές της ὑπῆρξαν ἀρχαιολογικές. Ἦταν ἐγγονὴ τοῦ Ἀθανασίου Ρουσοπούλου (1823-1898), καθηγητῆ τῆς ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, ἐκδότῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς δεύτερης περιόδου, καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητέρας της Σοφία ἦταν σύζυγος τοῦ Ernst Pfuhl.

Ἡ Μαρίκα Βελουδίου ὑπῆρξε μεγάλη ἑλληνίδα καὶ μεγάλη πατριώτης. Τὸ Συμβούλιο καὶ οἱ ἐταῖροι λυποῦνται ποὺ δὲν θὰ εἶναι πλέον μαζί μας, γνωρίζουν ὅμως ὅτι ἡ ζωὴ της ἦταν πλήρης καὶ ὅτι, παραφράζοντας λίγο τὸ γνωστὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ραμνοῦντος, πῆγε στὸ βασίλειο τοῦ "Ἄδη γῆραι ὑπὸλ λιπαρῶι θυμὸν ἀποπρολιποῦσα (IG II² 131012a).

B.X.Π.

* Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας προσέφερε, ἀντὶ γιὰ στεφάνι καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τῆς Μαρίκας Βελουδίου, χρηματικὸ ποσὸν στὸν Φάρο Τυφλῶν Καλλιθέας.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ (I)

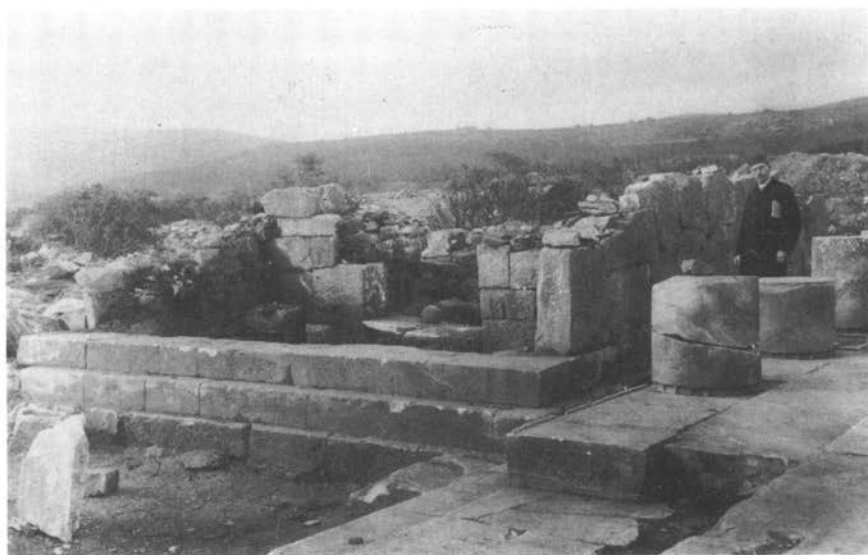
Όλες οί παλαιές ανασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἰδιαιτέρα τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι καί οί μεγαλύτερες καί οί διασημότερες καί οί σπουδαιότερες, καί τοῦτο γιατί τὸ Συμβούλιο φρόντιζε τότε νὰ ἐρευνήσει τοὺς μεγάλους καί φημισμένους ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα τόπους τῆς Ἑλλάδος καί μὲ τὴν παράλληλη βοήθεια τῶν φιλολογικῶν κειμένων νὰ δώσει νέο ὕλικὸ γιὰ μελέτη στοὺς ἐρευνητές: ἐπιγραφές, γλυπτὰ, ἀγγεῖα, κτήρια.

Ὁ Ραμνοῦς, κυρίως τὸ ἱερό του τῆς Νεμέσεως τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, εἴλκυσε πρῶτα τὴν προσοχὴ τῶν ξένων, ἐνῶ ὁ τόπος ἦταν ἀκόμη στὸ ζυγὸ τῶν Τούρκων. Χάρη στὴν περιγραφή τοῦ Πausανία (I, 33, 2-8) καί στὰ θεατὰ ἐρείπια τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ φρουρίου, καί μὲ τὴ βοήθεια ἐπιγραφῶν, εὐκόλα ταυτίστηκε καί τὸ 1813 ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο ἀρχιτέκτονα John Peter Gandy Deering, μέλος τῆς ἀποστολῆς τῆς Society of Dilettanti. Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ βίαστηξε λίγες μέρες ἦταν ἄτακτη καί βιαστική, ἡ δημοσίευση ὅμως τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἦταν συστηματικὴ καί πολὺ χρήσιμη ἀκόμη καί σήμερα.

Οἱ Dilettanti εἶδαν τὸν Ραμνούντα ὡς τὰ ἐρείπια ἐνὸς ἱεροῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Στὴν πραγματικότητά ὅμως εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους δήμους τῆς Ἀττικῆς καί ἔχει σήμερα τὸ προνόμιο νὰ εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος. Ὁ τόπος σώζεται ὅπως στὴν ἀρχαιότητα καί προστατεύεται. Ὁλος ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος εἶναι κρατικὴ ἰδιοκτησία καί ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Νεμέσεως διατηροῦνται σὲ καλὴ κατάσταση ὁ μακρὸς ταφικὸς δρόμος (νότιος καί βόρειος), τὸ ἱερό τοῦ Ἀμφιαράου καί τὸ μεγάλο παραθαλάσσιο φρούριο ποὺ φύλαγε τὸν Εὐβοϊκὸ κόλπο, γεμάτο δημόσια καί ἰδιωτικὰ κτίσματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καί ἐρευνηθεῖ.

Ἀπὸ τὸ 1813 ὡς τὸ 1879 δὲν ἐκδηλώνεται κανένα ἐπίσημο καί οὐσιαστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ραμνούντα. Τὸν ἐπισκέπτονται φιλόρχειοι περιηγητὲς καί ἀρχαιολόγοι, ὅπως ὁ Ludwig Ross τὸ 1833, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἔπese θῦμα ληστῶν κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα, καί ὁ James H. Skene, ἰδρυτῆς ἐταῖρος, τὸ 1842, ποὺ μᾶς ἄφησε μιὰν ἀποψη τοῦ τοπίου τοῦ Ραμνούντος, τῆς περιοχῆς τοῦ φρουρίου. Τὸ 1879, ἐξ αἰτίας μιᾶς μεγάλης ἐπιδρομῆς ἀρχαιοκαπήλων ποὺ ἀποκάλυψαν πολλὰ ταφικὰ μνημεῖα, ἀνάγλυφα καί ἐπιτύμβιες στῆλες,

Ὁ Βαλέριος Στάης στὰ ερείπια ἀνάμεσα στους δύο ναούς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως τὸ 1890

ἐπισκέπτεται τὸν τόπο ὁ Habbo Gerhard Lolling (1848-1894), ὁ ὁποῖος διετέλεσε Ἐπιμελητὴς τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, καὶ ἀπὸ τῆ μελέτη τοῦ ἔργου τῶν ἀρχαιοκαπήλων δημοσιεύει (AM 4, 1879, 277-286) τὴν πρώτη γενική τοπογραφική μελέτη τοῦ δήμου.

Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἡ Ἐταιρεία στέλλει τὸν Δημήτριο Φίλιο (1844-1907) στὸν Ραμνούντα μαζί μὲ τὸν Ἀντιπρόεδρο Σπυρ. Φιντικλῆ. Ἡ ἔρευνα τοῦ Φίλιου, λίγων ἡμερῶν, ἐμποδίστηκε ἀπὸ τοὺς χωρικούς τοῦ Καπανδριτίου πού διεκδικοῦσαν τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο (ΠΑΕ 1880, 62-68), πρόλαβε ὅμως νὰ κάμει μικρὲς ἀνασκαφὲς στὸν βόρειο δρόμο, στὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους καὶ στὸ φρούριο. Ἐπειτα ἀπὸ 10 χρόνια, νέα προσπάθεια μὲ τὸν Βαλέριο Στάη (1857-1923) ἀποδεικνύεται περισσότερο καρποφόρα. Σὲ τρεῖς περιόδους, 1890-1892, ἀποκαλύπτει σχεδὸν ὅ,τι εἶναι σήμερα θεατὸ, τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, τοῦ Ἀμφιαράου, τὸ φρούριο καὶ πολλοὺς ταφικούς περιβόλους. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἔγινε μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα — μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια — καὶ δημιούργησε προβλήματα πού θὰ ἀργήσουν πολὺ ἀκόμη νὰ βροῦν τὴ λύση τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς συντομότερες ἐκθέσεις στὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ δυὸ ἐπίσης σύντομες μελέτες στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα, δὲν ἔδωσε τίποτε ἄλλο καὶ δὲν ἄφησε οὔτε ἓνα σχέδιο ἐκτὸς ἀπὸ μία ἀδημοσίευτη τοπογράφηση τοῦ Ραμνουῦντος πού ἔκαμε γιὰ λογαριασμό του ὁ Kaupert, ἡ ὁποία βρέθηκε τυχαῖα στὸ Μόναχο ἀπὸ τὸν Dieter Ohly (ΠΑΕ 1977, 22).

Μέλη και φίλοι του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ίνστιτούτου στο θέατρο του Ραμνούντος
τὸ 1892

Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ραμνούντος ποὺ ὁ Στάης μετέφερε στὴν Ἀθήνα ἀναμίχθηκαν μὲ τὰ εὐρήματά του τοῦ Σουνίου, καὶ σήμερα ἀκόμη ἀνακαλύπτουμε ἐπιγραφές τοῦ Σουνίου ποὺ ἀνήκουν στὸν Ραμνούντα. Παράδειγμα ἡ στήλη μὲ τὴ γνωστὴ μίσθωση τῆς Ἑρμης (IG II² 2493), ἡ ὁποία στὴ βιβλιογραφία φέρεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδώνα. Στὶς νέες ἐρευνες βρέθηκε στὸν Ραμνούντα τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης.

Τὸ πιὸ σημαντικό γεγονός μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάης, ὑπῆρξε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Jean Pouilloux γιὰ τὸ φρούριο. Μὲ τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ δήμου ἡ ὁποία συνοδεύει τὸ κείμενό του, φαίνεται καθαρὰ ἡ ἰδιαίτερη θέση τοῦ Ραμνούντος στὴν Ἀττικὴ, ἡ ὀργάνωσις τῆς κοινωνίας τοῦ δήμου καὶ οἱ σχέσεις τῶν ντόπιων μὲ τοὺς στρατιωτικούς τοῦ φρουρίου.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Στάης, πολυπράγμονος ἀνασκαφέως, δὲν συνεχίστηκε κι αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ εὐτύχημα. Μόλις τὸ 1975 ξαναρχίζουν οἱ ἀνασκαφές, σὲ νέα ἐντελῶς βάση. Σκοπὸς τῆς νέας ἐρευνας δὲν ἦταν μόνον ἡ εὕρεση ἀγαλμάτων ἢ ἐπιγραφῶν, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἀνασύστασις τῆς πραγματικῆς εἰκόνας τοῦ Ραμνούντος καὶ ἡ σωτηρία τῶν

μνημείων. Μὲ μέθοδο πού ἀπαιτεῖ ὑπομονή καὶ προσήλωσις ἔγινε δυνατὸ ἀπὸ ἓνα κονιορτὸ μαρμάρων νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ὁ θριγκὸς τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἡ βάσις τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα, καὶ νὰ δοθεῖ στὸν Ραμνούντα ἡ θέσις πού τοῦ ἀρμόζει στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία. Ἡ νέα ἔρευνα τῶν μνημείων καὶ τῶν χώρων πού εἶχαν ἀνασκάψει οἱ ἀρχαιοκάπηλοι καὶ ὁ Στάης ἀπέδωσε πλῆθος στοιχείων τὰ ὁποῖα διαφωτίζουν τὴν ἱστορία τοῦ Ραμνούντος καὶ τῆς Ἀττικῆς.

Ὁ Ραμνοῦς χρεωστεῖ τὴ φήμη του στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀλλὰ καὶ στὰ σύγχρονα στὸ μεγάλο ἱερό του ὅπου λατρευόταν ἡ Νέμεσις, χθόνια θεότητα μὲ ἰδιότητες ἀντιθετικὲς μεταξύ τους. Ἦταν ἡ προσωποποίηση τῆς θείας ἐκδίκησης, ἡ θεότητα πού τιμωροῦσε ὅποιον ξεπερνοῦσε τὰ μέτρα πού εἶχαν ὀριστεῖ ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Καὶ αὐτὴ τῆς τὴν ἰδιότητα ἐχμεταλλεύτηκαν οἱ Ραμνούσιοι μετὰ τὰ Περσικὰ καὶ τὴ συνέδεσαν μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τροπαίου πού σκόπευαν νὰ στήσουν οἱ ἀλαζόνες Πέρσες στὸν Μαραθῶνα μετὰ τὴ νίκη τους, ὅπως ὑπολόγιζαν. Οἱ Πέρσες ὅμως νικήθηκαν καὶ τοῦτο θεωρήθηκε ἐπέμβασις τῆς θεᾶς καὶ τιμωρία τῆς ὕβρεως. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ Νέμεσις πού λατρευόταν στὸν Ραμνούντα εἶχε ἐντελῶς ἀντίθετες ἰδιότητες. Ἦταν ἡ ἀγροτικὴ θεὰ πού φρόντιζε γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν βοσκοτόπων, πού μεριμνοῦσε γιὰ τὴν ἰσορροπία, τὴ διατήρησις τῆς ἀγροτικῆς τάξεως, πού νοιαζόταν γιὰ τὴ γαλήνη ἀνάμεσα στοὺς γεωργοὺς, ἰδιότητα πού ταιριάζει μὲ τὸν ἀγροτικὸ χαρακτῆρα τοῦ Ραμνούντος καὶ τὸ τοπίο του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Νέμεσις στὸν Ραμνούντα λατρεύονταν καὶ ἄλλες θεότητες, ἡ Θέμις, ὁ ἱαματικὸς Ἀμφιάραος, ὁ Διόνυσος, ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη, ὁ Ζεὺς Σωτὴρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα, ὁ Ἡρῶας Ἀρχηγέτης, ἀνώνη θεότητα πού πιθανῶς εἶναι ὁ Νεανίας, ἡ Κυβέλη μὲ τὸ ὄνομα Ἀγδιστις, ὁ Σάραπις καὶ ἡ Ἴσις. Περισσότερα γιὰ τὰ μνημεῖα καὶ τίς λατρεῖες τοῦ Ραμνούντος θὰ ἐκτεθοῦν σὲ ἄλλα σημειώματα.

B.X.II.

ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΤΙΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ

ΒΕΒΗΛΩΣΗ ΕΝΟΣ ΙΕΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ ΤΟΥ 306 Π.Χ.

Ἡ ὀριστικὴ ἀπόφαση τῶν Ἀθηναίων νὰ ἀφιερῶσουν τὴν Ἀκρόπολη στοὺς θεοὺς εἶχε παρθεῖ μετὰ τὰ μηδικά, συγκεκριμένα στὰ 478 π.Χ., μετὰ τὴν πρόχειρη ἀποκατάσταση τῶν πυρποληθέντων ἀπὸ τοὺς Πέρσες ἱερῶν. Ἀπὸ τότε (καὶ ὄχι νωρίτερα, ὅπως μερικοὶ πιστεύουν) ἀπαγορεύτηκε τὸ χτίσιμο κατοικιῶν στὸν λόφο. Οἱ ἄνθρωποι μποροῦσαν νὰ παραμένουν στὴν Ἀκρόπολη γιὰ τὴ λατρεία ἢ γιὰ ἄλλους λόγους ἀπὸ τὴν αὐγὴ ὡς τὸ σούρουπο. Διαφυκτέρευση ἐπιτρεπόταν σὲ μέλη τοῦ ἱερατείου, ἂν εἰδικοί λόγοι τὸ ἐπέβαλλαν, καθὼς καὶ στὶς ἀρρηφόρες παρθένες, δηλαδὴ στὰ δύο ἀνήλικα κορίτσια ποὺ βρισκόνταν ἀκόμα στὴν «ἡλικία τῆς ἀθωότητος» (7-11 ἐτῶν) καὶ εἶχαν ἐπιλεγεῖ γιὰ τὴ διεκπεραίωση τῶν ἱεουργιῶν τῶν Ἀρρηφορίων. Ἡ προετοιμασία καὶ ἡ διεκπεραίωση τῶν ἱεουργιῶν αὐτῶν ἀπαιτοῦσε χρονικὸ διάστημα (σχετικὰ περιορισμένο), κατὰ τὸ ὅποιο οἱ μικρὲς ἀρρηφόρες ἔπρεπε νὰ ζοῦν τελείως ἀπομονωμένες ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους. Ἡ διαβίωσή τους στὸν λεγόμενο οἶκο τῶν ἀρρηφόρων (σὲ μικρὴ ἀπόσταση βορειοδυτικὰ τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ Πανδροσείου) παρακολουθοῦνταν μέρα καὶ νύχτα ἀπὸ τὴν ἰσόβια ἰέρεια τῆς Πολιάδας Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία κατὰ τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα ἔμενε σὲ κοντινὸ χῶρο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση τῆς μόνιμης κατοικίας τῶν μὴ ἐπιφορτισμένων μὲ ἱερατικὰ καθήκοντα προσώπων, ἡ ἱερότητα τῆς Ἀκρόπολης προστατευόταν καὶ μὲ τὴν πλήρη ἀπαγόρευση τῆς εἰσόδου μερικῶν θρησκευτικῶν «ἀκάθαρτων» ζώων (ὅπως τὰ σκυλιὰ καὶ οἱ γάτες) ποὺ ζοῦν στὰ σπίτια τῶν ἀνθρώπων. Ἡ παρουσία τῶν ζώων αὐτῶν μόλυνε τὰ ἱερά καὶ ἐμπόδιζε τὴ λατρεία νὰ τελεσφορήσει. Οἱ Ἀθηναῖοι κολακεύονταν νὰ πιστεύουν πὼς ἀφότου ἡ Ἀκρόπολη ἀναγνωρίστηκε ὡς ἱερὸ τέμενος δὲν πατήθηκε ἀπὸ σκυλί οὔτε τὴ μέρα οὔτε τὴ νύχτα.

Τὸ καλοκαίρι ὅμως τοῦ 306 π.Χ. ἓνα σκυλί (σκύλα, κατὰ τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Φιλόχορου, βλ. παρακάτω) μπόρεσε νὰ διασχίσει ἀπαράτηρητο τὴν Ἀκρόπολη. Εἶχε μπεῖ ἀπὸ τὰ Προπύλαια, ὅπως οἱ ἄνθρωποι, γιὰτι οἱ ἄλλες πλευρὲς τοῦ λόφου, οἱ βραχώδεις καὶ τειχισμένες, δὲν προσφέρονταν γιὰ σκαρφάλωμα οὔτε ἀπὸ γάτα. Μέσα στὴ μεγάλη ζέστη τὸ σκυλί, ἀναζητώντας μιὰ δροσερὴ γωνιά, τὴ βρῆκε στὸ ὑπαίθριο ἱερὸ τῆς Πανδρόσου. Ἐκεῖ ἡ ἱερὴ ἐλιά τῆς Ἀθηνᾶς ἔρριχνε τὴ

σκιά της στὸν βωμὸ τοῦ Ἐρκείου Διός, πάνω στὸν ὁποῖο τὸ σκυλί πήδησε γιὰ νὰ ἀναπαυθεῖ. Ἐπισημάνθηκε, ἄγνωστο ἔπειτα ἀπὸ πόση ὥρα, ξαπλωμένο πάνω στὸν βωμὸ. Ὁ βωμὸς αὐτὸς ἦταν ὁ σεβαστότερος στὴν Ἀκρόπολη μετὰ τὸν μεγάλο βωμὸ τῆς Ἀθηνᾶς (στὰ ἀνατολικά τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ της, ὅπου κατέληγε γιὰ τὴ θυσία ἢ πομπὴ τῶν Παναθηναίων). Ὁ βωμὸς τοῦ Πανδροσείου συνδεόταν μὲ τὰ Ἀρρηφόρια καὶ τὶς μυστικὲς τελετὲς ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴ βλάστηση τῆς χρονιάς.

Γι' αὐτὸ ὁ ὀνομαστότερος ἀπὸ τοὺς ἀτθιδογράφους, ὁ Ἀθηναῖος Φιλόχορος, ποὺ ἀσκοῦσε καθήκοντα ἱεροσκοποῦ, μάντη καὶ ἐξηγητῆ στὰ 306 π.Χ., συμπεριέλαβε τὸ περιστατικὸ τοῦ σκυλιοῦ στὴν *Ἀτθίδα* του ὡς θεϊκὸ σημάδι (*σημεῖον*) καὶ τὸ συνδύασε μὲ τὴ σχεδὸν ταυτόχρονη ἐμφάνιση κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς μέρας (*μεθ' ἡμέραν, ἡλίου τ' ἐξέχοντος*, ὅπως λέει) ἐνὸς λαμπεροῦ ἀστεριοῦ. Οἱ εὐλαβεῖς Ἀθηναῖοι ἀνησύχησαν καὶ ἡ ἀνησυχία τους θὰ ἦταν ἡ ἴδια μὲ τῶν σημερινῶν πιστῶν, ἂν συνέβαινε νὰ μπεῖ ἓνα σκυλί στὴν ἐκκλησία καὶ νὰ ξαπλώσει ἀνενόχλητο πάνω στὴν ἀγία τράπεζα.

Ὁ εὐλαβὴς Φιλόχορος πίστευε πὼς ἐπιβαλλόταν ἄμεσος θρησκευτικὸς καθαρμὸς τοῦ μολυσμένου βωμοῦ καὶ ὀλόκληρου τοῦ Πανδροσείου, γιὰ νὰ μὴν ἀποβαίνουν μάταιες ἢ ἀτελεσφόρητες οἱ ἐκεῖ ἱεροπραξίες (ἡ ὑπόληψη ποὺ εἶχε στοὺς θρησκευτικούς καθαρμούς φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ αὐτοὺς στὸ βιβλίο του *Περὶ καθαρμῶν* ποὺ χάθηκε)· παραμέρισε ὅμως τὸ ζήτημα τοῦ καθαρμοῦ — ποὺ ἦταν καθήκον τοῦ ἱερατείου — καὶ περιορίστηκε, ὡς «ἐξηγητῆς» τῶν θεϊκῶν σημαδιῶν, νὰ βεβαιώσει πὼς ἀμφότερα τὰ περιστατικὰ ὑποδηλώνουν *φυγᾶδων κάθοδον καὶ ταύτην οὐκ ἐκ μεταβολῆς πραγμάτων*, ἔδωσε δηλαδή τὴν ἐξήγηση πὼς οἱ ἐξόριστοι (ποὺ πλεόναζαν στὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου Πολιορκητῆ καὶ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ ἀνῆκαν τότε στὴ μιὰ καὶ τότε στὴν ἄλλη παράταξη) θὰ ἐπανερχόνταν στὴν Ἀθῆνα εἰρηνικὰ καὶ χωρὶς κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ μεταβολή, καὶ αὐτὸ πραγματοποιήθηκε εὐθὺς μετὰ τὸ 306, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Φιλόχορος σημειώνει. (Ἡ ἐξήγησή του βασίστηκε στὴν ξαφνικὴ ἐμφάνιση τοῦ σκυλιοῦ στὴν Ἀκρόπολη, χωρὶς κανεὶς νὰ τὸ κακομεταχειριστεῖ, καὶ στὴν ἐπίσης ξαφνικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἀστεριοῦ στὸν αἴθριο οὐρανό.)

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βεβήλωση τοῦ βωμοῦ τοῦ Πανδροσείου ὁ Φιλόχορος εἶχε γνωρίσει καὶ τὴν περιγραφόμενη ἀπὸ τὸν Πλούταρχο βεβήλωση τοῦ ὀπισθοδόμου τοῦ Παρθενῶνα ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητῆ (Δημήτρ. 23): μερικοὶ Ἀθηναῖοι κόλακες, τῆς φιλομακεδονικῆς παράταξης, εἶχαν διαρρυθμίσει τὸν ὀπισθόδομο σὲ προσωρινὴ κατοικία τοῦ Μακεδόνα στρατηγοῦ γιὰ νὰ τὸν εὐχαριστήσουν ποὺ εἶχε ἀπαλλάξει

τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴν πιστικὴ κυριαρχία τοῦ Κασσάνδρου. Ὁ Δημήτριος ἐγκαταστάθηκε τότε προσωρινὰ στὴν Ἀκρόπολη καὶ τὴ μόλυψε ὄχι μόνο μὲ τὴ χρησιμοποίησις ἱεροῦ χώρου ὡς κατοικίας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴς ἠθικὲς παρεκτροπές του. Αὐτὸ ἔστρεψε τὸν Φιλόχορο κατὰ τῶν ἀσεβῶν συμπατριωτῶν του, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ Δημητρίου ποὺ εἶχε δεχθεῖ τὴν προσφορὰ τῶν κολάκων. Πολέμιος τῶν Μακεδόνων παρέμεινε ὁ Φιλόχορος σταθερὰ ἐπὶ 45 καὶ πλέον χρόνια, ὥσπου ἔπεσε θύμα τοῦ γιοῦ τοῦ Δημητρίου Ἀντιγόνου Γονατᾶ, λίγο μετὰ τὸν ἄτυχο πόλεμο ποὺ προκάλεσε τὸ ἀντιμακεδονικὸ ψήφισμα ποὺ εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ Χρεμωνίδης. Ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου ἦταν ἡ παράδοσις τῆς Ἀθήνας στοὺς Μακεδόνες στὰ 262 π.Χ.

Ἡ κάπως ἀσαφὴς περιγραφή τοῦ περιστατικοῦ τοῦ σκυλιοῦ, ἴσως ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Φιλόχορο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσεᾶ, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς Ἀθίδας, παρουσιάζει τὸ σκυλι νὰ μπαίνει πρῶτα στὸν ναὸ τῆς Πολιάδας καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ «εἰσδύει» στὸ Πανδρόσειο. Αὐτὸ δὲν εὐνοεῖται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ δυτικοῦ μέρους τοῦ Ἐρεχθείου καὶ τοῦ συνεχόμενου Πανδροσείου: ἀναγνωρίζοντας κανεῖς τὸν ναὸ τῆς Πολιάδας στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ Ἐρεχθείου (σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Παυσανία 1,27,2, ἡ ὁποία ρητὰ παρουσιάζει τὸ δυτικὸ μέρος ὡς «συνεχόμενον» μὲ τὸ Πανδρόσειο), πρέπει νὰ δεχθεῖ πὼς τὸ σκυλι μόνον ἀπ' ἔξω μποροῦσε νὰ «εἰσδύσει» στὸ Πανδρόσειο καὶ ὄχι μέσα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Πολιάδας, στὸν ὁποῖο ἀποκλείεται νὰ εἶχε μπεῖ: τὸ Πανδρόσειο ἦταν ὑπαίθριο τέμενος, μὲ φράχτη γύρω καὶ μὲ ἓνα τουλάχιστον ἀνοιγμα στὴ βόρεια πλευρὰ γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν οἶκο τῶν ἀρρηφόρων καὶ μὲ τὴν ἐκεῖ κρυφὴ κάθοδος τῶν μικρῶν ἀρρηφόρων πρὸς τὸ συνδεόμενο μὲ τὴν ὄλη ἱεροπραξία ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης τῶν βόρειων ὑπωρειῶν τῆς Ἀκρόπολης. Ὁ ναὸς τῆς Πολιάδας συνδεόταν πρὸς τὸ Πανδρόσειο μὲ θύρα ποὺ ὑπάρχει ἀκόμα, χαμηλὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Ἐρεχθείου. Ἡ ἱέρεια τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τὰ πρόσωπα τὰ ἐπιφορτισμένα μὲ τὴν ἐτοιμασία τῶν ἀρρητων ἱερῶν χρησιμοποιοῦσαν τὴ θύρα αὐτὴ γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἱερῶν στὸ Πανδρόσειο καὶ στὶς ἀρρηφόρες.

Γιὰ νὰ φτάσει τὸ σκυλι στὸ Πανδρόσειο διὰ μέσου τοῦ ναοῦ τῆς Πολιάδας, ἔπρεπε πρῶτα νὰ συμπέσει νὰ βρεῖ ἀνοιχτὴ τὴν ἐπιβλητικὴ βόρεια θύρα τοῦ ναοῦ (τῆς βόρειας πρόστασης), ἡ ὁποία δὲν ἔμενε χωρὶς λόγῳ ἀνοιχτὴ, ἐξ αἰτίας τῶν πολύτιμων ἀναθημάτων ποὺ φυλάσσονταν στὸν ναὸ, καὶ ἀκόμα ἔπρεπε νὰ συμπέσει νὰ βρεῖ ἀνοιχτὴ καὶ τὴ δευτέρη θύρα (τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ), ἡ ὁποία δὲν ἀνοίγε παρὰ μόνον ὅταν τὸ ἐπέβαλλαν οἱ συνδυασμένες ἱεροπραξίες στὸν ναὸ τῆς Πολιάδας, στὴν κρύπτη (κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς βόρειας πρό-

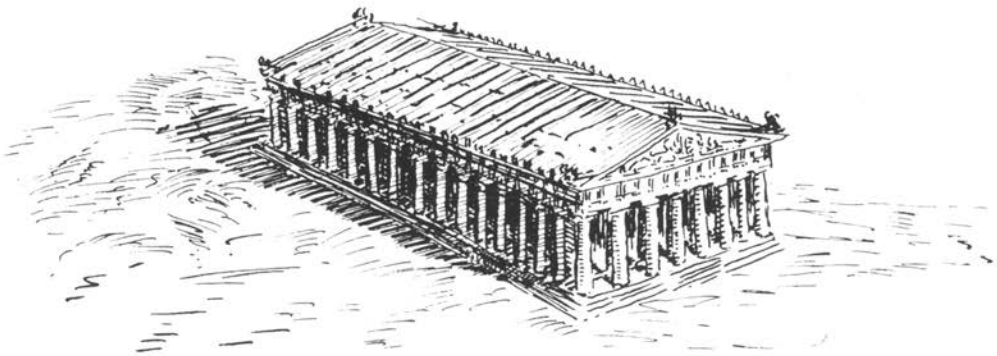
στασης) και στο Πανδρόσειο.

Γι' αυτό είναι πολύ πιθανό ο Φιλόχορος να είχε γράψει μόνο πώς το σκυλί, αφού διέσχισε από τα δυτικά προς τα ανατολικά την Ἀκρόπολη, κατέληξε στον ναό της Πολιάδας (ἔτσι ονόμαζαν αυτή την ἐποχή ολόκληρο τὸ Ἐρέχθειο) και από την περιοχή αυτή κατόρθωσε να εισδύσει στο Πανδρόσειο, ἄγνωστο ἂν ἀπὸ κάποια θύρα του ἢ ἀπὸ ὄχι ἐμφανές ἀνοιγμα τοῦ περιβόλου του. Αυτό πραγματικά ἀναφέρεται στο σωζόμενο ἀπόσπασμα, ἂν ἡ μετοχή εἰσελθοῦσα διορθωθεῖ ἐλθοῦσα. Τὸ ἀπόσπασμα μετὰ τὴν προτεινόμενη διορθωση ἔχει ὡς ἐξῆς:

ἑτέρου δ' ἐνιαυτοῦ εἰσιόντος (ὡς «ἕτερον ἐνιαυτὸν» ἐννοεῖ τὸ τρίτο ἔτος τῆς 118ης ὀλυμπιάδας, δηλ. τὸ 306 π.Χ.) ἐν Ἀκροπόλει σημεῖον ἐγένετο τοιοῦτο: κύων εἰς τὸν τῆς Πολιάδος νεῶν [εἰς]ελθοῦσα καὶ δῦσα εἰς τὸ Πανδρόσειον, ἐπὶ τὸν βωμὸν ἀναβᾶσα τοῦ Ἐρκείου Διός, τὸν ὑπὸ τῇ ἐλαίᾳ κατέκειτο. Πάτριον δ' ἐστὶ τοῖς Ἀθηναίοις κύνα μὴ ἀναβαίνειν εἰς Ἀκρόπολιν.

(*Fragm. Hist. Graec.* τοῦ Müller, τόμ. I, ἀριθ. 146, ἀπὸ τὸν Διονύσιο Ἀλικαρνασσεᾶ, στὴν πραγματεία του γιὰ τὸν ῥήτορα Δείναρχο, 3 κέ.)

N.Δ.Π.

ΕΜΕΙΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Με τὸν ἴδιο τίτλο (The Retention of Cultural Property) δημοσιεύτηκε στις Ἐνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς (*University of California Davis Law Review* 21, 1988, 477-513, Festschrift in Honor of Edgar Bodenheimer) μελέτη τοῦ κ. John Henry Merryman, Sweitzer Professor of Law and Cooperating Professor of Art, Emeritus, Stanford University, τῆς ὁποίας θὰ ἀποπειραθῶ τὴ σύνοψη καὶ ἐξέταση, γιατί ἐνδιαφέρει γενικότερα.

Ὁ καθηγητὴς Merryman στὸ δοκίμιό του, παρὰ τὸν παραπλανητικὸ τίτλο του, ἀναπτύσσει κάτω ἀπὸ τὸν μανδῦα τῆς ἐπιστημονικῆς αὐθεντίας, τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἔθνη ποὺ εἶναι κληρονόμοι ἐνὸς παλαιοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν προστασία τῆς κληρονομιάς τους αὐτῆς. Ὁ κ. Merryman εἶναι φιλελεύθερος (μὲ τὴ σύγχρονη πολιτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου) ἢ, τουλάχιστον, χρησιμοποιεῖ φιλελεύθερα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ στηρίξει τὴν ἄποψή του. Τὸ θεωρητικὸ του οἰκοδόμημα εἶναι ἀρκετὰ ἐξυπνο ἀλλὰ μπορεῖ νὰ πείσει ὅσους ἤδη δέχονται τὴν ἰδεολογία του καὶ τὶς συνέπειές της.

Γιὰ νὰ γίνει σαφέστερη ἡ ἄποψη τοῦ κ. Merryman προσθέτω ἐδῶ ὅτι κατὰ τὸν διάσημο νεοφιλελεύθερο θεωρητικὸ Francis Edgeworth «the first principle of economics is that every agent is actuated only by self-interest», ἄποψη ποὺ βέβαια ἐφαρμόζεται σήμερα ἀπόλυτα στὶς Η.Π.Α. κυρίως, προκειμένου γιὰ ἔργα παλαιῶν πολιτισμῶν ἢ τέχνης, τὰ ὁποῖα, ἀπογυμνωμένα ἀπὸ τὸ πνευματικὸ καὶ ἐθνικὸ τους περιεχόμενο, θεωροῦνται ἀντικείμενα συναλλαγῆς. Ἀπλούστερα ἐκφράζει τὴν ἴδια ἔννοια ὁ ψυχολόγος Barry Schwartz: «People, by their natures, are motivated to pursue their own interests».

Ὁ κ. Merryman ἔχει ὡς βασικὴ ἄποψη πὼς ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει κοινὴ πολιτισμικὴ κληρονομία καὶ ὅτι κάθε παλαιὸς πολιτισμὸς εἶναι μέρος της. Σ' αὐτὴ τὴν πολιτισμικὴ κοινοπολιτεία ὑπάρχουν δύο κατηγορίες ἐθνῶν: τὰ ἔθνη πηγές (Source Nations), οἱ χῶρες ποὺ ἔχουν παλαιὸ πολιτισμὸ, καὶ τὰ ἔθνη ἀγορές (Market Nations), οἱ χῶρες ποὺ εἰσάγουν «πολιτισμικὰ ἀγαθὰ» ἐπειδὴ οἱ ἴδιες δὲν ἔχουν. Παρὰ τὴ γενικότητα τῆς διατύπωσης ὁ κ. Merryman ἀσχολεῖται μόνο μὲ τὴν περίπτωση τῶν Ἐνωμένων Πολιτειῶν.

Κατὰ τὸν μελετητὴ μας, τὸ πρόβλημα δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ μυθικὴ πολιτικὴ τῶν ἐθνῶν πηγῶν, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλουν αὐστηροῦς

περιορισμούς στην εξαγωγή από τις χώρες τους των υλικών τεκμηρίων των παλαιών πολιτισμών τους και επιπλέον, με τη μεσολάβηση της UNESCO, απαιτούν από τα έθνη αγορές των σεβασμῶν αὐτῶν τῶν περιορισμῶν και κυρίως τὴν ἐπιστροφή τῶν «πολιτισμικῶν ἀγαθῶν» πού ἔχουν παράνομα ἀρπαγεί ἀπὸ τὸν τόπο προέλευσής τους.

Ἐχοντας σκιαγραφήσει ὁ κ. Merryman τὸ πρόβλημα ἐξετάζει τὰ κίνητρα πού ἐπηρεάζουν τὴν πολιτισμικὴ πολιτικὴ τῶν ἐθνῶν πηγῶν.

Τὸ πρῶτο και σημαντικότερο, κατὰ τὴ γνώμη του, εἶναι ὁ ἐθνικισμός, ἓνα ἐντελῶς ἄλογο συναίσθημα. Χρησιμοποιεῖ μάλιστα τὸν ὄρο βυρωνισμός, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ λόρδου Byron πού ἀποδοκίμασε με σκληρότητα τὴν κλοπὴ τῶν μαρμάρων τῆς Ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν Elgin. Ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπὸ μιὰ τέτοια σαθρὴ βάση δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προκύψουν καλὰ ἀποτελέσματα. Τὰ ἔθνη πηγῆς ψηφίζουν νόμους πού δὲν μποροῦν νὰ τηρηθοῦν· π.χ. τὸ Μεξικὸ ἀπαγορεύει τὴν εξαγωγή ὁποιασδήποτε προκολομβιανῆς ἀρχαιότητος πού βρίσκεται στὸ ἔδαφός του. Κατὰ τὸν κ. Merryman, ἐνισχύει τὴ μαύρη ἀγορά, τὴ διαφθορὰ τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων και τὴν καταστροφὴ τῶν μνημείων ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκάπηλους, και συνάμα περιορίζει ἔμμεσα τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, γιατί ἐμποδίζει τοὺς ἰδιοκτῆτες συλλογῶν νὰ πουλήσουν ἀρχαιότητες ἔξω ἀπὸ τὴ χώρα, μειώνοντας ἔτσι τὴν ἀξία τῆς περιουσίας τους. Συγχρόνως τοὺς ὑποχρεώνει νὰ τὴν πουλήσουν στὸ κράτος σὲ πολὺ φθηνὴ τιμὴ και στερεῖ ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ ἄλλων ἐθνῶν (ἀπὸ τὰ ἔθνη ἀγορῆς) τὴν ἀπόλαυση ἑνὸς μέρους τοῦ κοινοῦ μας πολιτισμοῦ.

Γιὰ τὸν κ. Merryman σὲ δύο μόνο περιπτώσεις δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἡ συνεργασία με τὰ ἔθνη πηγῆς: ὅταν ἡ ἀρχαιότητα πού ἔχει κλαπεῖ εἶναι ἰδιωτικὴ περιουσία ἢ ὅταν ἔχει κάποια θρησκευτικὴ σημασία γιὰ ἐκείνους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει κλαπεῖ. Στὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις οἱ νόμοι με τοὺς ὁποίους προστατεύονται οἱ ἀρχαιότητες κλπ. δὲν μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν.

Στὰ ὅσα λέγει ὁ κ. Merryman ἀξίζουν μερικὲς παρατηρήσεις. Βασικὴ ἀρχὴ τοῦ διεθνοῦς δικαίου εἶναι ἡ ἀποχὴ ἀπὸ ἐπεμβάσεις στὰ ἐσωτερικὰ τῶν ἄλλων χωρῶν. Ἡ ἄρνηση μιᾶς χώρας, και μάλιστα ἰσχυρῆς και πλούσιας, νὰ βοηθήσει μιὰν ἄλλη νὰ ἐφαρμόσει τοὺς νόμους της πού δὲν θίγουν τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἢ δὲν ἀφοροῦν σὲ πολιτικὰ ἀδικήματα εἶναι ἔμμεση ἀλλὰ σαφῆς ἐπέμβαση στὰ ἐσωτερικὰ της. Ἄν λ.χ. οἱ Η.Π.Α. ἀρνηθοῦν νὰ βοηθήσουν τὸ Μεξικὸ νὰ ἀνακτήσει ἀντικείμενα πού ἔχουν παράνομα, σύμφωνα με τοὺς μεξικανικοὺς νόμους, ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὴ χώρα και βρίσκονται στὶς Η.Π.Α., αὐτὸ θὰ εἶναι πρόσκληση πρὸς ὅλους τοὺς Μεξικανοὺς νὰ παραβιάσουν τὴν ἐθνικὴ νομοθεσία, γιατί θὰ γνωρίζουν πὼς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τῶν

συνόρων θά βρίσκονται σέ άσυλία. Ἡ ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀπὸ τὰ ἔθνη ἀγορῆς θά σήμαινε τὴν προοδευτικὴ καταπάτηση ὄλων τῶν νομοθεσιῶν ποὺ προστατεύουν τὴν πολιτισμικὴ κληρονομία καὶ τὴν ἐνίσχυση καὶ ἀνάπτυξη τῆς μαύρης ἀγορᾶς καὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων. Στὸ τέλος τέλος, σημασία δὲν ἔχει ἐδῶ ἡ ὀρθότητα μιᾶς νομοθεσίας ἀλλὰ ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος στὰ ἔθνη πηγές νὰ ἐφαρμόζουν ὅποια νομοθεσία κρίνουν καλύτερη γιὰ τὴν προστασία τῶν μνημείων τοῦ πολιτισμοῦ τους καὶ ἡ ὁποία νὰ μὴν ὑπονομεύεται ἀπὸ ἄλλες χῶρες. Ὁ καθηγητῆς τοῦ δικαίου ὅμως δὲν παραδέχεται πὼς κάθε κράτος δικαιούται νὰ ἔχει δική του, ἐθνικὴ, πολιτικὴ γιὰ τὴν πολιτισμικὴ κληρονομία. Κατ' αὐτὸν ὑπάρχει μία κοινὴ πολιτισμικὴ κληρονομία γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα καὶ κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ὑψώνει φραγμοὺς στὴν ἐλεύθερη μετακίνηση τμημάτων της. Ἐδῶ ὁ κ. Merrymann παραμορφώνει συνειδητὰ τὴν ἀλήθεια. Ἀνῆκουμε βεβαίως σὲ μία ἀνθρώπινη κοινότητα, δὲν δεχόμεστε διακρίσεις μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ σεβόμεστε ἀπόλυτα τοὺς διαφοροὺς πολιτισμοὺς. Τοῦτο ὅμως σημαίνει πὼς λ.χ. ὁ κινεζικὸς πολιτισμὸς εἶναι μέρος τῆς ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς κληρονομίας ἢ ὁ ἐλληνικὸς τῆς κινεζικῆς; Ὅχι ὅτι ὁ ἓνας εἶναι ἀνώτερος ἢ κατώτερος τοῦ ἄλλου ἀλλὰ, ὅπως διαμορφώθηκαν τὰ πράγματα στὸν ἀνθρώπινο βίος, οἱ δύο πολιτισμοὶ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ κοινό. Ὁ κάθε λαὸς ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν δικό του πολιτισμὸ ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὴ νοοτροπία, τὶς ἀξίες του καὶ τὴν ἐμπειρία του. Ἀκόμη ὁ κ. Merrymann παραλείπει νὰ μᾶς πεῖ πὼς ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς γιὰ τὸν ὁποῖο πραγματεύεται εἶναι ὁ δυτικὸς ὁ ὁποῖος ἐπιβλήθηκε βίαια σ' ὀλόκληρο σχεδὸν τὸν πλανήτη. Πολλοὶ λαοὶ οὔτε εἶχαν οὔτε ἔχουν τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ αὐτὸν καὶ ἀποτελεῖ τὴν ὕψιστη προσβολή γι' αὐτούς, μετὰ τὴν κατάκτηση καὶ τὴν καταστροφή τῶν παραδοσιακῶν τρόπων ζωῆς τους, νὰ ἀποσπῶνται οἱ δημιουργίες τους ὡς λάφυρα γιὰ νὰ αὐξήσουν τὸ μέγεθος τοῦ θριάμβου τοῦ νικητῆ. Ἐνὸς νικητῆ ποὺ θά ἀντιμετωπίσει τὰ λάφυρά του ὡς ἀπλὰ bibelots. Δὲν πιστεύω ὅτι ὁ κοῦρος τῆς Ν. Ὑόρκης ἔχει ὅποιαδήποτε πνευματικὴ σημασία γιὰ ὅποιονδήποτε Ἀμερικανό. Εἶναι μία καλὴ ἐπένδυση εἴτε ἀπόλυτα ὡς κεφάλαιο, εἴτε ὡς τοκοφόρο ἀντικείμενο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Γιὰ τοὺς Ἕλληνες εἶναι ἔρευνα καὶ μελέτη τῆς ἱστορίας τῶν πατέρων μας, δηλαδὴ αὐτογνωσία, γιὰ τοὺς ἄλλους, τοὺς περισσότερους, τὸ πολὺ πολὺ εὐγενῆς σταδιοδρομία.

Ἐκεῖνο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ κ. Merrymann εἶναι ὅτι, παρὰ τὶς καλὲς προθέσεις ποὺ διακηρύσσει ὅτι ἔχει καὶ τὴν ὀξυδέρκεια του, ἡ «φιλοσοφία» του ἐμφανίζεται, γιὰ μᾶς τουλάχιστον, ἀπεχθῆς.

Ἐκφράζει τις απόψεις τοῦ ἰσχυροῦ καὶ τοῦ πλούσιου πού θεωρεῖ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι προορισμένος γιὰ νὰ τὸν ἱκανοποιεῖ. Συγγέει τὰ συμφέροντά του μὲ τὰ συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦτο μᾶς βρῖσκει ἀντίθετος. Τὰ ἀγάλματα, οἱ ἐπιγραφές, οἱ εἰκόνες μας, εἶναι πρῶτα κειμήλια ἔθνικὰ καὶ οἰκογενειακὰ καὶ μετὰ ἔργα τέχνης. Χάρηκαν οἱ Ἀθηναῖοι ὅταν τὸ 1877 βρέθηκε ἡ ἐνεπίγραφη ἐπίστεψη τοῦ βωμοῦ πού ἀφιέρωσε ὁ Πεισίστρατος ὁ νεότερος στὸν Ἀπόλλωνα Πύθιο, ὄχι ἐπειδὴ ἀπόκτησε τὸ μουσεῖο τους νέο ἔκθεμα ἀλλὰ γιατί ἓνα κειμήλιο τῆς ἀδιάσπαστης ἱστορίας μας, χαμένο καὶ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη, ξαναβρισκόταν ἀνάμεσά μας. Τὸ ἴδιο μᾶς συγκινεῖ καὶ ὁ τάφος τοῦ Φιλίππου καὶ ὁ ἀκάθιστος ὕμνος πού ψάλλεται συνεχῶς στὶς ἐκκλησίες μας ἀπὸ τὸ 626. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἐμεῖς καὶ οἱ Μεξικανοὶ ψηφίζουμε νόμους ἀπαγορευτικούς γιὰ νὰ προστατεύσουμε τὰ ἀρχαῖα μας. Τὸ ὅτι οἱ νόμοι αὐτοὶ παραβιάζονται δὲν σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ καταργηθοῦν. Φυσικὰ ἂν κάποιος νόμος παραβιάζεται μαζικὰ καὶ συνεχῶς, χάνει τὴν ἀξία του. Ὅμως ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, πού δὲν συμβαίνει σὲ μᾶς, ἡ διατήρηση ἑνὸς ταμποῦ ἔχει πάντα ἀνασταλτικὰ ἀποτελέσματα καὶ ἡ ἐγκατάλειψή του ἀνοίγει τὸν δρόμο πρὸς τὸ χάος.

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κ. Merryman περὶ ἐθνικισμοῦ καὶ ἐθνῶν κλπ. ἰσχύουν γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη καὶ ὁ ἐθνικισμὸς μὲ τὴ σημερινή του μορφή εἶναι δυτικὸ προϊόν τοῦ 19ου αἰ. Δὲν ἰσχύουν ὅμως γιὰ τὰ ἔθνη πηγές, δηλαδή γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὸ Ἰσραήλ, τὴν Ἰνδία, τὴν Κίνα, τὴν Ἰαπωνία, τὴν Ἀφρική, τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Βόρειας καὶ τῆς Νότιας Ἀμερικῆς καὶ γιὰ ἄλλους τόπους καὶ λαοὺς ὅπου ὑπάρχει μακρότατη ἀδιάσπαστη πολιτισμικὴ καὶ ἐθνικὴ συνέχεια καὶ ὅπου οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τῶν περιοχῶν αὐτῶν τῆς Γῆς εἶναι οἱ κληρονόμοι, εἴτε ἀρέσει εἴτε ὄχι, τῶν ὅσων δημιούργησαν οἱ πρόγονοὶ τους.

X.B.H.

Ἐπίμετρο

Ἡ πρόσφατη εἰδησεογραφία ἐρμηνεύει καὶ τὴν αἰτία τῆς σύνταξης τῆς μελέτης τοῦ κ. Merryman. Στὶς ἐφημερίδες τοῦ πρώτου δεκαημέρου τοῦ Νοεμβρίου δημοσιεύτηκαν εἰδήσεις σχετικὲς μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ ΟΗΕ «γιὰ τὴν ἐπιστροφή ἢ ἀπόδοση τῶν πολιτιστικῶν θησαυρῶν στὶς χῶρες προέλευσής τους». Παραθέτω τὸ κείμενο πού δημοσίευσε ὁ Ριζοσπάστης (Τετάρτη 8 Νοεμβρίου 1989), τὸ πληρέστερο τοῦ ἀθηναϊκοῦ Τύπου:

«Σὲ μυστικὴ ψηφοφορία πού ἔγινε πολὺ ἀργὰ τὸ βράδυ τῆς

Δευτέρας στὸν ΟΗΕ ἐγκρίθηκε ἀπόφαση ποὺ εἰσήγαγαν 17 χῶρες, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Ἑλλάδα, γιὰ 'τὴν ἐπιστροφή ἢ ἀπόδοση τῶν πολιτιστικῶν θησαυρῶν στὶς χῶρες προέλευσής τους'. Οἱ ψῆφοι ἦταν 139 ὑπὲρ καὶ 16 ἀποχές. Ἡ ἀπόφαση ὑποστηρίζει τὴν ἐκκλήση τῆς 7ης Ἰουνίου 1978 τῆς ΟΥΝΕΣΚΟ γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς ἀναντικατάστατης πολιτιστικῆς κληρονομιάς σ' αὐτοὺς ποὺ τὴ δημιούργησαν' καὶ ἐκφράζει βαθιὰ ἀνησυχία γιὰ τὶς λαθραῖες ἀνασκαφές καὶ τὴν παράνομη διακίνηση πολιτιστικῶν θησαυρῶν, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπογυμνῶνουν τὴν πολιτιστικὴ κληρονομιά ὄλων τῶν λαῶν. Ὁ ΟΗΕ ἐπιδοκιμάζει τὶς προσπάθειες τῆς ΟΥΝΕΣΚΟ γιὰ τὴν πρόωθηση τῆς ἐπιστροφῆς στὶς χῶρες προέλευσής τους τῶν πολιτιστικῶν θησαυρῶν ἢ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ περιπτώσεις παράνομου σφετερισμοῦ τους, ἰδιαίτερα μὲ τὴν προώθηση διμερῶν διαπραγματεύσεων, τὴν προπαρασκευὴ ἀπογραφῶν κινητῶν πολιτιστικῶν ἔργων, τὴ μείωση παράνομης διακίνησης πολιτιστικῶν θησαυρῶν καὶ τὴ διάδοση τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν στὸ κοινό. Ἐπαναβεβαιώνει ὅτι ἡ ἐπιστροφή σὲ μιὰ χώρα τῶν ἔργων τέχνης, μνημείων, μουσειακῶν ἀντικειμένων, ἀρχαίων, χειρογράφων νοκοιμῆτων καὶ ὁποιωνδήποτε ἄλλων καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν, συμβάλλει στὴν ἐνίσχυση, διατήρηση καὶ ἀνθισση παγκόσμιων πολιτιστικῶν ἀξιών. Συνιστᾷ τὴν υἱοθέτηση ἢ ἐνίσχυση ἀπὸ τὶς χῶρες μέλη τῆς ἀναγκαίας προστατευτικῆς νομοθεσίας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ δική τους κληρονομιά καὶ τὴν κληρονομιά ἄλλων λαῶν.

Ἐπίσης, ζητᾷ ἀπὸ τὰ κράτη μέλη νὰ μελετήσουν τὴν πιθανότητα νὰ συμπεριλάβουν στὶς ἄδειες γιὰ ἀνασκαφές μιὰ διάταξη ποὺ νὰ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς παλαιοντολόγους νὰ δίνουν στὶς ἐθνικὲς ἀρχές φωτογραφικὰ στοιχεῖα κάθε ἀντικειμένου ποὺ ἔρχεται στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφές, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακάλυψή του. Κάνει ἐκκλήση νὰ συνεργαστοῦν στενὰ τὰ κράτη μέλη του μὲ τὴ διακυβερνητικὴ ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν προώθηση τῆς ἐπιστροφῆς τῶν πολιτιστικῶν θησαυρῶν στὶς χῶρες προέλευσής τους ἢ τὴν ἀπόδοσή τους στὶς περιπτώσεις παράνομης κατοχῆς καὶ νὰ υπογράψουν διμερεῖς συμφωνίες γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό.

Ἀποφασίστηκε ἀκόμα νὰ περιληφθεῖ στὴν προσωρινὴ ἡμερήσια διάταξη τῆς 46ης συνόδου τὸ θέμα: «Ἐπιστροφή ἢ ἀπόδοση πολιτιστικῶν θησαυρῶν στὶς χῶρες προέλευσής τους».

Εἶναι φανερὸ πὼς τὰ ἀρχαῖα, τὰ ἔργα τέχνης καὶ τὰ τεκμήρια τῆς δράσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀνθρώπου γενικότερα ἔχουν πλέον ἐκτεθεῖ σ' ἓνα παγκόσμιο παζάρι, ὅπου ἡ δύναμη ἑνὸς ἄχρηστου πλούτου τὰ ἀποξενώνει ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς φύλακές τους. Γι' αὐτὸ ἐργάζονται ἄν-

θρωποι με γνώσεις, κύρος και ικανότητες, τους οποίους δέν πρέπει να υποτιμοῦμε. Τα αποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν τους τὰ βλέπουμε στὰ νέα ἀποκτήματα τῶν ξένων μουσειῶν. Για νὰ τους ἀντιμετωπίσουμε χρειαζόμαστε νέο τρόπο, νέο πνεῦμα καὶ τὴν πίστη τῶν παλαιῶν.

B.X.II.

Η ΘΗΡΑ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Με τὸν τίτλο αὐτὸ ἔγινε τὸ Τρίτο Διεθνὲς Συνέδριο στὴ Σαντορίνη ἀπὸ τὶς 3 ὡς τὶς 9 Σεπτεμβρίου 1989 μέσα στὸ σύγχρονο συνεδριακὸ κέντρο ποὺ ὁ πάτρινας τοῦ Συνεδρίου Θηραῖος κ. Πέτρος Μ. Νομικὸς πρόσφατα οἰκοδόμησε.

Στὸ Συνέδριο πῆραν μέρος πάνω ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα συνέδριοι ἀπὸ δεκαῆξι χῶρες. Ἀντικείμενά του ἦσαν ἡ γεωλογία, ἡ ἡφαιστειολογία καὶ ἡ ἀρχαιολογία τοῦ νησιοῦ τῆς Θήρας καὶ διασυνδέσεις τῶν τομέων αὐτῶν με τὸ ὑπόλοιπο Αἶγαῖο. Οἱ ἀνακοινώσεις ἦσαν γενικὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καὶ ἀποτελοῦσαν προῖον πρόσφατων ἐρευνῶν στοὺς παραπάνω τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, προκάλεσαν δὲ πολλὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις.

Ἄν καὶ εἶναι δύσκολο νὰ παρουσιάσει κανεὶς σὲ ἓνα σύντομο σημείωμα ὀλόκληρη τὴν προβληματικὴ ποὺ ἀναπτύχθηκε στὸ Συνέδριο, μιὰ ἀπόπειρα νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ κυριότερα συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν κρίνεται σκόπιμη γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινό, ποὺ δικαιολογημένα διψᾷ γιὰ πληροφόρηση.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες διαπιστώσεις καὶ ἐπιτυχίες τοῦ Συνεδρίου εἶναι ὅτι ἀρχαιολόγοι καὶ ἐπιστήμονες τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν μποροῦν νὰ συνεργαστοῦν με σύμπνοια καὶ νὰ φωτίσουν πτυχὲς τοῦ ἀρχαίου βίου ποὺ διαφορετικὰ θὰ παραμείνουν ἄγνωστες καὶ ἀπλησίαστες. Στὸν τομέα αὐτὸ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν προϊστορικὴ Θήρα προχώρησαν ἐξαιρετικὰ χάρι στοῦ εἴδους αὐτοῦ τῆ συνεργασία.

Ἐνα δεῦτερο συμπέρασμα ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν συνεργασία τῶν γεωλόγων εἶναι ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ μινωικὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, ὑπῆρχε μιὰ, ἂν ὄχι περισσότερες καλντέρες. Τοῦτο σημαίνει πὼς ἡ γνωστὴ μας προϊστορικὴ ἔκρηξη δέν προκάλεσε τόσο μεγάλη γεωλογικὴ ἀναστάτωση στὸ νησί, ὅσο ὡς τώρα πιστευόταν.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἐφέτος βρέθηκε πραγματικὸ καὶ ἀδιαμφισβήτητο στρῶμα θηραϊκῆς τέφρας στὴν Κρήτη, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε καὶ εἰδικὴ ἀνακοίνωση στὸ Συνέδριο. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτὴ ὅμως δέν ἀλλάζει καθό-

λου τήν ἄποψη ὅτι ἡ τεφρόπτωση αὐτῆ δὲν εἶχε καταστρεπτικές συνέπειες τέτοιες, ὥστε νὰ προκαλέσει τὸ τέλος τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως παλιὰ εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸν Μαρινάτο καὶ ἄλλους. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ οἱ μεγάλες ποσότητες τέφρας κινήθηκαν πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἔχουν ἐντοπισθεῖ σὲ στρώματα ἰκανοῦ πάχους ἀπὸ τῆ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ ὡς ψηλὰ στὴ Σμύρνη. Φαίνεται δὲ πὼς ἡ τεφρόπτωση αὐτῆ δὲν προκάλεσε ἐρημώσεις, καθὼς ἀπέδειξαν οἱ πρόσφατες ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις στὴ Ρόδο καὶ τὴν Κῶ.

Οἱ μελέτες στὶς ὁποῖες εἶχε προχωρήσει μετὰ τὸ Β' Συνέδριο (1978) ἡ ὁμάδα τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ ἐργάζεται στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας βοήθησαν στὸ νὰ παρουσιασθεῖ στὸ Συνέδριο μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ καὶ ἀρκετὰ πλήρης εἰκόνα τῆς κοινωνίας ποὺ ἔζησε στὸν χῶρο αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη. Κατ' ἀρχὴν ἡ προϊστορικὴ πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου ποὺ ἀποκαλύπτουμε ἀφαιρώντας τὴν ἡφαιστειακὴ σποδὸ, ἀποδείχθηκε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς εἶχε ζήσει τουλάχιστον δύομισι χιλιάδες χρόνια: στὴν Ὑστερὴ Νεολιθικὴ ἀνάγονται τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματά μας στὴ θέση αὐτή. Χάρη στὴν προνομιακὴ γεωγραφικὴ θέση του τὸ Ἀκρωτήρι ἐξελίχθηκε σταδιακὰ σὲ πόλη καὶ παρὰ τὶς ἀλλεπάλληλες καταστροφές του — σὲ ἡφαιστειο πάνω βρισκόταν! — ἀναδείχθηκε στὸ σημαντικότερο καὶ τὸ πιὸ κοσμοπολίτικο λιμάνι τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς στὸ νότιο Αἰγαῖο. Αὐτὸ ἄλλωστε βεβαιώνει καὶ ὁ ἀστικός του χαρακτήρας: πολεοδομικὸς σχεδιασμός, πολύπλοκη καὶ σύνθετη ἀρχιτεκτονικὴ, ὑψηλὴ τέχνη, μέγας καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἀναπτυγμένη τεχνολογία, ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας. Οἱ ἐνδείξεις καὶ οἱ μαρτυρίες δὲν φειδωλεύονται δείχνοντας τὶς σχέσεις τῆς προϊστορικῆς Θήρας τόσο μὲ τὴν Κρήτη, τὰ ἄλλα νησιά καὶ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὅσο καὶ μὲ τὶς χῶρες καὶ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλέσαν στὸ Συνέδριο ἀνακοινώσεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἡ ὁμάδα τῆς Θήρας προσπαθεῖ νὰ προσεγγίσει καὶ πτυχές τῶν νοητικῶν δραστηριοτήτων τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς. Συστήματα μέτρησης, βάρους καὶ ὄγκου, ἀκόμη καὶ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις ἀναζητήθηκαν ἀπὸ μιὰν ὁμάδα ἀνακοινώσεων.

Τὸ συγκινησιακότερο ὅμως θέμα τοῦ Συνεδρίου, αὐτὸ ποὺ προκάλεσε καὶ ἔντονες συζητήσεις, ἦταν ἡ χρονολόγηση τῆς ἔκρηξης. Ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸν μακαρίτη τὸν Μαρινάτο (1967) ἡ χρονολόγηση τῆς ἔκρηξης ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ζητούμενα, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὴν ἐξαρτιόταν ἡ στήριξη ἢ μὴ τῆς θεωρίας ὅτι ἡ παρακμὴ τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ὀφειλόταν στὴν ἡφαιστειακὴ δραστηριότητα τῆς Θήρας. Καὶ ἐνῶ ἀπὸ τὸ Β' κιάλας Συνέδριο αὐτῆ ἡ θεωρία εἶχε παύσει

νά ισχύει, ή απόλυτη χρονολόγηση τής έκρηξης παρέμενε προβληματική. Οί μέθοδοι που είχαν χρησιμοποιηθεϊ γι' αυτήν — ραδιενεργός άνθρακας, παλαιομαγνητισμός — έδιναν χρονολογίες που όχι μόνο δέν συμφωνούσαν με τήν άρχαιολογική (γύρω στα 1500 π.Χ.), αλλά παρυσίαζαν και μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους.

Τήν τελευταία δεκαετία δύο άλλες μέθοδοι μπήκαν στον χορό. Ή μία, ή δενδροχρονολόγηση που συμπληρώνει τή ραδιοχρονολόγηση, με τήν ανακάλυψη σε πεύκα τής Καλιφόρνιας και σε δρύς τής Ίρλανδίας και τής Γερμανίας ένός αύξητικού δακτυλίου, που αντίστοιχεϊ στο έτος 1628 π.Χ. και που έχει καταστραφεί εξ αίτίας ψύχους που προκλήθηκε από ήφαιστειακή έκρηξη, όδήγησε τους έρευνητές να αποδώσουν τή βλάβη του δακτυλίου στην έκρηξη τής Θήρας. Γιατί δέν παρουσιάζεται παρόμοιο φαινόμενο για πολλά χρόνια πριν ή μετά και γιατί δέν υπάρχει άλλη χρονολογημένη προϊστορική έκρηξη στον κόσμο που να συνέβη εκείνη τήν έποχή.

Ή χρονολόγηση αυτή έρχόταν σε συμφωνία με τις ύψηλες χρονολογήσεις που κατά μέσο όρο έδιναν οί περισσότερες προσπάθειες που έγιναν με τή μέθοδο του ραδιενεργού άνθρακα και που οί άρχαιολόγοι απέρριπταν.

Σε ένίσχυση τής ύψηλης αυτής χρονολογίας ήρθε ή δεύτερη μέθοδος, τής όποιας τά αποτελέσματα μόλις τά τελευταία χρόνια άρχισαν να γίνονται γνωστά και να λαμβάνονται σοβαρά ύπ' όψη. Πρόκειται για τήν παγοχρονολόγηση που έπιχειρεϊται από ομάδα έπιστημόνων στη Γροιλανδία. Τά έτήσια στρώματα πάγων δέν λιώνουν εξ ολοκλήρου κάθε καλοκαίρι, δημιουργώντας μια τεράστια στρωματογραφική διαδοχή πολλών χιλιάδων έτών. Με παγοτρήσεις που φτάνουν σε μεγάλη βάθη είναι τώρα δυνατή ή παρακολούθηση τής στρωματογραφίας αυτής χρόνο με τον χρόνο. Μέσα στα στρώματα αυτά των πάγων συχνά έχουν έγκλειστεί διάφορα μόρια ή ουσίες που τύχαινε να αίωρούνται στην ατμόσφαιρα τής έποχής. Στο στρώμα, λοιπόν, που χρονολογείται στα 1648 π.Χ. με πιθανό λάθος πάνω ή κάτω 20 χρόνια, έντοπίστηκε σήμα όξύτητας που αποδίδεται πάλι σε ήφαιστειακή δραστηριότητα. Ο εκπρόσωπος τής ομάδας που έκανε τή σχετική ανακοίνωση στο Συνέδριο διατύπωσε κάποια έπιφύλαξη, έλπίζοντας πως στα προσεχή 2 έως 3 χρόνια θα έντοπίσουν και μόρια θηραϊκής τέφρας, όποτε ή απόδοση του στρώματος πάγου με τό σήμα όξύτητας στο έτος τής έκρηξης του θηραϊκού ήφαιστείου θα είναι βέβαιη.

Με τήν ύψηλή αυτή χρονολόγηση τείνει να συμφωνήσει ή αναψηλάφηση των κεραμεικών ρυθμών τής Κρήτης που έπιχειρεϊται τά τελευταία χρόνια σε συσχετισμό με τις αιγυπτιακές χρονολογίες. Έτσι

έχουμε μιὰ σύγκλιση απόψεων καὶ ἐπιστημονικῶν δεδομένων ποὺ ἀνεβάζουν τὴν ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς Θήρας στὸν 17ο αἰώνα π.Χ.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς νέας αὐτῆς χρονολόγησής — ἐφόσον καταστεῖ ἀδιαμφισβήτητη — δὲν νομίζω ὅτι θὰ εἶναι δραματικές γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα τοῦ Αἰγαίου. Κατ' ἀρχὴν ἡ χρονολόγησις αὐτὴ δὲν ἐπηρεάζει καθόλου τὴ χρονικὴ ἀκολουθία τῶν φάσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασε ὁ πολιτισμὸς τῆς περιοχῆς μας. Ἀναμφίβολα ὅμως θὰ μᾶς ὑποχρεώσει νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς ἀπόψεις μας γιὰ τὴ διάρκεια καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτές: ἄλλες θὰ πρέπει νὰ ἐπιμηκυνθοῦν καὶ ἄλλες νὰ συμπυκνωθοῦν προκειμένου νὰ ἐνταχθοῦν στὸ γενικότερο χρονολογικὸ σύστημα τοῦ Αἰγαίου ποὺ περιλαμβάνει καὶ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Θὰ εἶναι ὅμως μεγάλο κέρδος ἢ ἀπόκτησις μιᾶς ἀσφαλούς ἀπόλυτης χρονολόγησής ὅχι μόνο γιὰ τὰ πράγματα τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν κόσμον μὲ τὸν ὁποῖο βρισκόταν σὲ ἐπικοινωνία, γιὰ τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν ἀνατολικὴν Μεσόγειον.

Μὲ τὴν πληθώρα τῶν ὀπτικῶν γωνιῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσεγγίστηκε ὁ κόσμος τῆς Θήρας καὶ τοῦ Αἰγαίου, μὲ τὸν διεθνή χαρακτήρα τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, μὲ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ ἀντιμετωπίστηκαν, τὸ Τρίτον Διεθνὲς Συνέδριον «Ἡ Θήρα καὶ ὁ Κόσμος τοῦ Αἰγαίου»:

- ἐνίσχυσε τὸν διεπιστημονικὸν χαρακτήρα τῆς ἔρευνας δικαιώνοντας τὴν προσπάθειαν ποὺ ἄρχισε ὁ Μαρινάτος στὸ Πρῶτον Συνέδριον (1969)
- καθιέρωσε τὶς θηραϊκὰς σπουδὰς ὡς θεσμὸν σὲ διεθνή κλίμακα
- ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀνάγκην τῆς συλλογικῆς ἀντιμετώπισής τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων.

Μὲ τὴν γνωστὴ ἀδιαφορία τῆς ἐλληνικῆς πολιτείας γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, φρονῶ ὅτι ἔχω καθῆκον νὰ τονίσω ἀκόμη μιὰ φορὰ τὸν ἀποφασιστικὸν ρόλον ποὺ ἔπαιξε ἡ προσωπικότης τοῦ Πέτρου Μ. Νομικοῦ στὴν ἐπιτυχία τοῦ Συνεδρίου. Γιὰ τὴν γενναιόδωρον φιλοξενίαν ποὺ παρέσχε στοὺς συνέδρους, τὴν ἐξ ὀλοκλήρου κάλυψιν ὅλων τῶν δαπανῶν τοῦ Συνεδρίου καὶ τέλος γιὰ τὸ σύγχρονον συνεδριακὸν κέντρο ποὺ δημιούργησε στὴν Θήραν, τοῦ οφείλεται δημόσια ἀναγνώρισις.

X.Γ.Ν.

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΝΕΚΡΟ»

Ο τίτλος αυτός αποτέλεσε το θέμα του Πρώτου Μετα-Συνεδρίου (Inter Congress) που οργάνωσε το Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο (World Archaeological Congress) στις Η.Π.Α. (Vermillion, Νότια Ντακότα) από τις 7 ως τις 10 Αυγούστου 1989. Ο γράφων είχε την ευκαιρία να συμμετάσχει στο Συνέδριο αυτό με σχετική ανακοίνωση χάρη στην οικονομική ενίσχυση της Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Πανεπιστημίου Αθηνών, φορείς προς τους οποίους και από τη θέση αυτή εκφράζονται θερμές ευχαριστίες.

“Αν και μέχρι σήμερα έχω συμμετάσχει σε πολλά αρχαιολογικά διεθνή ή μη συνέδρια, οι έμπειρίες μου στο Συνέδριο αυτό υπήρξαν, όμολογώ, συγκλονιστικές. Βεβαίως υπήρχαν σοβαρές επιστημονικές ανακοινώσεις σχετικές με θέματα μεταχείρισης και συμπεριφοράς των ζώντων απέναντι στους νεκρούς τους — με τέτοια άλλωστε ανακοίνωση προσήλθα και εγώ —, αλλά το θέμα που για τη δική μου έμπειρία άπασχολούσε για πρώτη φορά ένα διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο ήταν ή συμπεριφορά του αρχαιολόγου απέναντι στους νεκρούς του παρελθόντος. Έξομολογούμαι ότι το ήθικόν αυτό πρόβλημα δεν με είχε ποτέ άπασχολήσει στην τριαντάχρονη καριέρα μου και ένιωσα ένοχη γι’ αυτό, όταν παρακολούθησα ένα σημαντικό αριθμό ανακοινώσεων από θύματα της αρχαιολογικής αυτής δραστηριότητας. Γιατί στο Μετα-Συνέδριο της Νότιας Ντακότα με τον πρωτότυπο αυτό προβληματισμό συμμετείχαν και εκπρόσωποι των ιθαγενών της Αμερικής (Ινδιάνοι), της Αυστραλίας, της Νέας Ζηλανδίας, της Νέας Γουινέας και των παραπολικών περιοχών, λαών που πολύ προσφυώς χαρακτηρίστηκαν από μέλη του Συνεδρίου ως «Τέταρτος Κόσμος».

Για πρώτη φορά, λοιπόν, δινόταν ή ευκαιρία — και τὰ μέσα — σε εκπροσώπους του τέταρτου αυτού κόσμου να συμμετάσχουν σε διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο και να εκθέσουν τις δικές τους απόψεις. Συγκλονίστηκα κυριολεκτικά παρακολουθώντας τις ανακοινώσεις αυτών των ανθρώπων για τις πίστεις τους στα πνεύματα των προγόνων, για τη συμπεριφορά τους απέναντι στους νεκρούς τους, αλλά και για την τρομερή αναστάτωση στα πνεύματα των σεβάσιμων προγόνων πού, κατά την άποψή τους, προκαλούν οι αρχαιολόγοι με την άσεβη έκταφή και τη διασπορά των οστών. Η ένοχη πού ένιωσα δεν όφειλόταν στο γεγονός ότι και εγώ έχω ανασκάψει τάφους και έχω ταραξει τη γαλήνη των νεκρών, αλλά στο ότι άγνοούσα το πρόβλημα: την προσβολή πού ύφίστανται όλόκληροι λαοί και ό πολιτισμός τους στο όνομα μιās δῆθεν έπιστημονικής σκοπιμότητας. Και λέγω δῆθεν, γιατί δεν πιστεύω πώς χρειάζεται να αναστατώσεις μιὰ όλόκληρη κοινωνία, να προσβάσεις τὰ πιστεύω της, προκειμένου να πληροφορηθείς τόν τρόπο ζωής και συμπεριφοράς της, όταν ή κοινωνία αυτή έξακολουθεί να ζει

και να δρᾷ. Οί πληροφορίες πού ἄντλησα συζητώντας τις λίγες μέρες τοῦ Συνεδρίου με τοὺς ἀνθρώπους τοῦ τέταρτου κόσμου για τις συνήθειες και τὰ ἔθιμά τους εἶναι πιὸ πολλές και πιὸ ἔγκυρες ἀπὸ ἐκεῖνες πού παίρνομε ἀπὸ τὴν ἔκθεση κτερισμάτων στὰ μουσεῖα, συχνὰ συνοδευόμενη με ἀνόητες ἐγκεφαλικές ἐρμηνεῖες. Οί ἰθαγενεῖς πού συνιστοῦν τὸν τέταρτο κόσμο μᾶς ἔδωσαν ἓνα καλὸ μάθημα. "Ἐνα μάθημα συμπεριφορᾶς και ἐπιστημονικοῦ ἤθους.

X.Γ.Ν.

Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ἄδριανοπολίτης
(φωτ. 1895)

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ὁ Στέφανος Ἀθ. Κουμανούδης καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 1894

Τὰ γεγονότα τῆς Ἑταιρείας τοῦ 1894 πρὸς τὰ ὁποῖα παραλλήλιστα ἄλλοτε τὰ ὅσα συνέβησαν τὸ 1988 δὲν εἶχαν τὴν τραγικὴν κατάληξιν τῶν τελευταίων, ἀντίθετα μάλιστα δὲν ἦταν ἀμιγῆ καλῶν. Ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Κουμανούδη ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ὀλοκληρώσει τὸ μοναδικό, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς σημασίας, ἔργο του Συναγωγῆ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐν Ἀθήναις 1900.

Τὰ γεγονότα τοῦ 1894 ἔχω διηγηθεῖ μὲ συντομία στὴν Ἱστορία τῆς Ἀ. Ἑτ., 82-84, καὶ κατάληξή τους ἦταν ἡ θριαμβευτικὴ ἐπανεκλογὴ τοῦ Στεφ. Α. Κουμανούδη στὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας παρὰ τὸν συκοφαντικὸ πόλεμον ποὺ τοῦ ἔκαμαν, καὶ ἡ παραίτησή του ἀπὸ αὐτὸ στὶς 29 Δεκεμβρίου 1894. Τὸ γράμμα τῆς παραίτησης, σύντομον καὶ λιτό, δὲν προδίδει τὰ αἰσθήματα πικρίας ποὺ δοκίμασε ἀπὸ τὴν περιπέτειά του ποὺ τὸν ἀνάγκαζε νὰ ἐγκαταλείψει κάτι στὸ ὁποῖο εἶχε ἀφιερῶσει τὰ καλύτερα χρόνια τῆς ζωῆς του (ΠΑΕ 1894, 10):

Ἀξιότιμε Κύριε,

Λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλω Ὑμῖν διὰ τοῦ παρόντος τὴν ἀπὸ τῆς Γραμματείας τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας παραίτησίν μου καὶ Σᾶς παρακαλῶ νὰ πιστεύσητε ὅτι διατελῶ τιμῶν Ὑμᾶς ἐξαιρέτως.

Στέφανος Α. Κουμανούδης

Ὁ νέος Πρόεδρος, Δημοσθ. Τσιβανόπουλος ἀνακοίνωσε τὴν παραίτηση τοῦ Κουμανούδη καὶ τοῦ ἔπλεξε τὸ ἐγκώμιον. Ἐγίναν προσπάθειες ἀνάκλησης τῆς παραίτησης ποὺ δὲν τελεσφόρησαν. Ἡ ἠθικὴ καὶ ψυχικὴ ζημιὰ ποὺ εἶχε ὑποστῆ ὁ Κουμανούδης ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι τοῦ προσέφερε τὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως. Στὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας ὁ Ταμίας Γ. Νικολαΐδης εἶπε (πρακτ. Συμβ. 29 Δεκ. 1894) ὅτι ὁ Παπαναστασίου, ὁ κύριος κατήγορος τοῦ Κουμανούδη καὶ Σύμβουλος πλέον, προσέβαλε ὀλόκληρον τὸ Συμβούλιον καί, γιὰ τίς μομφὰς ποὺ ἐξαπολύθησαν ἐναντίον του, δύο τῶν σεβαστῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου ὃ τε ἀποβίωσας ἀντιπρόεδρος Σπυρίδων Φιντικλῆς καὶ ὁ

Γραμματεὺς ἠσχύνοντο τοσοῦτον, ὥστε ἐπὶ δέκα ἡμέρας δὲν ἐξῆλθον τῆς οἰκίας των, ὡς ἔλεγον.

Πῶς ὅμως ἀντιμετώπισε ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης τὸ θέμα τῆς παραίτησής του καὶ ποιὰ ἦταν τὰ αἰσθήματά του; Ὁ Ἄγγελος Ματθαίου μοῦ ἔδωσε φωτογραφίες χειρογράφων του ποὺ βρίσκονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (Ἄρχεῖο Κουμανούδη, Φάκ. 25, 26) καὶ τὰ ὅποια περιέχουν τρία στιχορρήγματά του καὶ σχόλιο σὲ ἓνα ἀπὸ αὐτά.

Τὸ πρῶτο στιχοῦργημα εἶναι ἓνα ἐξάστιχο μὲ τὴ χρονολόγησή του:

Μ' ἑκατὸν καὶ τριάκοντα τέσσαρας ψήφους
ψηφισθεῖς γραμματεὺς τὰς ἀρχὰς Δεκεμβρίου (ἄλλη γραφή: σοβ-
ροῦ σωματείου)

δὲν ἐβάδισα οἴκαδε ὅμως μεθ' ὕφους
ἀγερώχου σεμνοῦ, ἀλλὰ λίαν ἀθλίου
ἐπειδὴ μετ' ἀνόμων αἰσχροῦς ἐλογίσθην
ψηφισθεῖς ὡς μὴ ὠφελεν ὡς ἐψηφίσθην.

Ταῦτα ἔγραψα νύκτωρ τῇ 4 Δεκ. 1894.

Οἱ ἀρχαιρεσίες ἔγιναν πραγματικὰ στὶς 4 Δεκεμβρίου (ΠΑΕ 1894, 8). Ψήφισαν 146 ἑταῖροι καὶ πῆραν ὁ Στέφ. Δραγούμης 73 ψήφους, ὁ Φιντικλῆς 130, ὁ Κουμανούδης 135 (ὄχι 134) καὶ ὁ κατήγορός του Παν. Παπαναστασίου 71, ὁ Τσιβανόπουλος 111, ὁ Καββαδίας 107, ὁ Γ. Νικολαΐδης 93, ὁ Ἄ. Οἰκονόμου 86, ὁ Σ. Ἀνδρόπουλος 82, ὁ Γ. Τυπάλδος 81, ὁ Ἰ. Σβορώνος 79, ὁ Δ. Φίλιος 76, ὁ Κ. Μυλωνᾶς 75, ὁ Δ. Μακκῆς 69 καὶ ὁ Νικόλαος Πολίτης 63. Παρὰ τὰ ὅσα εἶχαν γίνεῖ τὸ κύρος τοῦ Κουμανούδη εἶχε μείνει ἀλώβητο, ἡ παραίτηση ὅμως τοῦ Δραγούμη ἀπὸ τὸ Συμβούλιο (ἐπεδίωκε νὰ γίνεῖ Πρόεδρος, ὅπως καὶ ὁ Κ. Καραπάνος) καὶ ἡ ἐκλογή στὴ θέση τοῦ Προέδρου τοῦ Δημοσθ. Τσιβανόπουλου προβίβασε σὲ τακτικὸ σύμβουλο τὸν ἀναπληρωματικὸ Παν. Παπαναστασίου. Ἦδη στὶς 4 Δεκεμβρίου ὁ Κουμανούδης θεώρησε προσβλητικὸ τὸ ὅτι κρίθηκε μαζὶ μὲ τὸν Παπαναστασίου (μετ' ἀνόμων αἰσχροῦς ἐλογίσθη) καὶ πρέπει ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη νὰ σχηματίζεται μέσα του ἡ ἰδέα τῆς παραίτησης.

Στὸ ἴδιο φύλλο χαρτιοῦ μὲ τὸ στιχοῦργημα ποὺ παρέθεσα ὑπάρχουν δεξιά του σὲ στήλη χαρακτηρισμοὶ ἀντιθετικοὶ μεταξύ τους, οἱ ὅποιοι πιθανότατα ἀναφέρονται στὸν ἑαυτὸ του:

ἀθλίου
 ἀξίου
 ἀναξίου
 ὡς παναθλίου
 ὡς στιγματίου
 ἢ τιμῆς ἐπαξίου
 εὐγενοῦς πατριώτου
 Βενετοῦ πατριώτου λογίου
 γαληνοῦ κ' αἰθρίου

Δώδεκα ἡμέρες ἀργότερα ἐπανέρχεται ἀσυναίσθητα στὸ ἴδιο θέμα, νύχτα πάλι μέσα στὴ χειμωνιάτικη μοναξιά, μὲ νέο ἐξάστιχο τὸ ὁποῖο ὅμως διέγραψε μὲ δύο κάθετες γραμμές. Φαίνεται καθαρὰ ὅτι κατέχεται ἀπὸ σφοδρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ὅλη ὑπόθεση τῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ ἀπόφασή τῆς ἀποχώρησής του ἔχει σχεδὸν ληφθεῖ:

*Τὰ δ' ἐξῆς εἰς κάποιαν κρυφὴν σχέσιν ὄντα πρὸς τ' ἀνωτέρω,
 ἐστιχοῦργησα νύκτωρ τῇ 16-21 Δεκ. 94.*

*Ἦν ἄρ' ἀληθές, ὡς τὰ τῆδ' ὕβλος πολὺς
 βουλαί τε κάργα κ' ἐλπίδων κενῶν νέφος
 τὸ πᾶν ἀτεχνῶς ὡς ὁ τοῦ Δαβὶδ γόνος
 ..... ματαιότης*

ἔφη «ματαιότητων ματαιότης»

Τ' ἀνθρώπιν' ἐστὶ... τούτου δὲ μάρτυς ἡ παροῦσ' ἐμοὶ τύχη.

Σὲ ἄλλο φύλλο χαρτιοῦ ὑπάρχει, ἀχρονολόγητο, δεκάστιχο μὲ τὸ ὁποῖο περιγράφεται καὶ δικαιολογεῖται ἡ ἀπόφασή τῆς παραίτησής του. Ἡ ψυχικὴ σύγχυση εἶναι φανερὴ καὶ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὸν λυρισμὸ τοῦ στιχοῦργήματος. Ἀντίθετα ὅσοι γνωρίζουν τὴν ἔντονη δράση ποὺ ἀνέπτυξε κατὰ τὴν 35ετία τῆς γραμματείας του (1859-1894) θὰ ἐκπλαγοῦν γιὰ τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία στρέφει τὰ νῶτα του πρὸς ὅ,τι εἶχε ἕως τότε κάμει καὶ τὰ ἐγκαταλείπει (ἦταν 76 ἐτῶν) ὀριστικᾶ· γιὰ τὴν πραγματικὰ μετὰ τὴν παραίτησή του δὲν ἀσχολήθηκε οὔτε μὲ τὴν ἀρχαιολογία οὔτε μὲ τὴν Ἑταιρεία (μόνο στὴ διαθήκη του).

Ἀτελείωτόν μου στιχοῦργημα(*)

*Ἦλθεσ ἡμέρα ποθητή, εὐλογημένη ᾧρα,
 καὶ ἡμπορῶ ἐλεύθερος νὰ ἀναπνέω τώρα,
 ἐλεύθερος, καθὼς ποτε εἰς τ' ὄνειρόν μου εἶδα*

νά πέτωμαι ἴσ τὰ χαμηλά, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐλπίδα
 κ' εἰς μέρη ὑψηλότερα χωρὶς πτερὰ νὰ φθάσω,
 ἂν τὰ τελώνια τοῦρανοῦ μ' ἄφιναν νὰ περάσω·
 τελώνια ὅμως καὶ ἐδῶ ἐπὶ τῆς γῆς ἀλλοῖα
 ὅτι σταθμεύουν ἄγρυπνα, ὁ φθόνος, ἡ κακία
 τῶν ὁμοτέχνων μας, αὐτὸ δὲν ἐνθυμούμην τότε·
 τώρα τὸ εἶδα, κ' ἔπαυσαν αἱ πλάναι μου αἱ πρώται.

Στὸ ἴδιο φύλλο μὲ τὸ δεκάστιχο σχολιάζει τὰ γεγονότα τῆς παραίτησής του καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἀκολούθησαν, καὶ χαρακτηρίζει μὲ δριμύτητα, ἀλλὰ ὄχι ἄδικα, πράξεις καὶ πρόσωπα. Δὲν διηγῶμαι τὴ μακρὰ ἱστορία τῶν γεγονότων τοῦ 1894, γιατί θέμα τοῦ σημειώματος εἶναι ἡ στάση τοῦ Κουμανούδη ἀπέναντι σ' αὐτά. Τὴ γνωρίζαμε ἀπὸ τὴ μετέπειτα δράση του (1894-1899). Τώρα ὅμως βλέπουμε καὶ τὰ συναισθηματὰ του νὰ ἐκφράζονται, ἔστω καὶ σὲ ἑλλειπτικὴ μορφή:

(*) *Τῆ 29 Δεκεμβρίου 1894, ἐν ἧ ἡμέρᾳ ἔδωκα γραπτὴν τὴν παραίτησίν μου ἀπὸ τῆς γραμματείας τῆς ἀρχαιολογικῆς Ἀθηνῶν ἐταιρείας (μετὰ 35 ἐτῶν ὑπηρεσίαν μου ἐν αὐτῇ) ἔγινε συνεδρίασις τοῦ Συμβουλίου καὶ ὁ Τσιβανόπουλος καὶ ὁ Καββαδίας εἶπαν (μακρότατα ὁ πρῶτος) τὸν πανηγυρικόν μου, οἷον ποτέ μου δὲν ἤκουσα, ὡς ἐπιτάφιον μου, ἔτι δὲ καὶ ὁ ἄθλιος Παπαναστασίου ὁ συνεδρεύων τώρα!!! Μετὰ δὲ 9 ἡμέρας τὸ προκομμένον τοῦτο Συμβούλιον ἐψήφισε διάδοχόν μου ἐν τῇ γραμματείᾳ τὸν Καββαδιάν!!, ἐδέχθη δ' εὐθὺς ὕστερον καὶ τὴν παραίτησιν τοῦ υἱοῦ μου Ἀθανασίου, τοῦ ὑπηρετήσαντος 18 σχεδὸν χρόνους τῇ Ἐταιρείᾳ μετὰ ζήλου καὶ πίσσεως!!*

Ὁ Στέφ. Α. Κουμανούδης πέθανε στίς 20 Μαΐου 1899 ἔπειτα ἀπὸ σύντομη ἀσθένεια. Συμπληρώθηκαν δηλαδὴ φέτος 90 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του καὶ ἀκόμη δὲν ἔγινε περιγραφὴ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου του ποὺ εἶναι καὶ ἔργο τῆς Ἐταιρείας. Εἶναι ἀποκαρδιωτικὸ ὅτι ἐπὶ 90 χρόνια δὲν βρέθηκε κανεὶς νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ αὐτά. Εἴμαστε ἄραγε ἀπασχολημένοι πολὺ μὲ ἄλλα σημαντικότερα πράγματα ἢ ἀδιαφοροῦμε γιὰ ὅ,τι ξεπερνᾷ τὸν ἑαυτὸ μας;

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ *ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ* (1988, 1989)**Πρὸς τοὺς ἑταίρους** 1, 1-2· 2, 1· 3, 1-2· 4, 1-3· 5, 1· 6, 1-2· 7, 1-2· 8, 1-2**Ἔργα καὶ ἡμέραι**

Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο (1988-1991) 1, 3 — Οἱ Ἐπιτροπὲς 1, 4 — Ἀποφάσεις τοῦ Συμβουλίου 1, 5-6· 3, 3-4 — Οἱ ἀνασκαφὲς καὶ τὰ ἔργα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1988 1, 6-7 — Δωρεὲς 1, 7-8· 2, 3· 3, 4· 5, 5· 6, 4-5 — Νέα μέλη τῆς Ἑταιρείας 1, 8-10· 6, 4 — Ἐπέτειοι τοῦ 1988 1, 10-11 — Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς 1, 11 — Τὸ Ἔργον 1987 2, 2· 3, 5-7 — Ἡ βιβλιοθήκη 2, 3· 6, 6 — Συνδρομὴ σὲ ἰδρύματα 3, 4· 5, 5 — Ἡ Σχολὴ Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης 3, 4· 6, 6-7· 8, 3-5 — Ἐαρινὲς διαλέξεις 5, 2-4 — Οἱ ἀνασκαφὲς καὶ τὰ ἔργα τοῦ 1989 5, 4-5 — Οἱ ἀνασθηλώσεις τῆς Ἀκρόπολης 5, 5-6 — Ὑποτροφίαι 5, 6 — Ἔργα στὸ κτήριο τῆς Ἑταιρείας 6, 5 — Νέες ἐκδόσεις 6, 5-6 — Αὐτοὶ ποὺ ἔφυγαν 6, 7 — Κύπρος καὶ Ἑταιρεία 6, 7-10 — Τὰ ἀρχαῖα καὶ οἱ σύγχρονοι χορηγοὶ 6, 11-12 — Τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα τῆς Ἑταιρείας 7, 3-20 — Οἱ Ἕλληνες τοῦ Λονδίνου 8, 5-6 — Ὁ κατάλογος τῶν Δημοσιευμάτων 8, 6 — Ὁ κανονισμὸς τῶν Δημοσιευμάτων 8, 6 — Ὁ ξενώνας 8, 6 — Μαρίκα Βελουδίου 8, 7

Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας

Παναγιώτης Εὐστρατιάδης 1, 18-19 — Ἡ πρώτη στήλη τῶν εὐεργετῶν 1, 20-22 — Φροντίδες γιὰ τὸ πρῶτο μουσεῖο τῆς Ἀθήνας 1, 23-24 — Ἰωάννης Κ. Παπαδημητρίου 2, 17-20 — Εἰδήσεις γιὰ τὸν Στέφανο Α. Κουμανούδη 2, 20-22 — Πρόδρομοι καὶ μιμητὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 2, 23-24 — Ἰωάννης Δ. Κοντῆς 3, 21-22 — Ἡ μαγεία τοῦ σχεδίου 3, 23-26 — Ἰωάννα Κωνσταντίνου 3, 27-28 — Λασκαρίνα Μπούρα 3, 28-29 — Τὸ πρῶτο Διεθνὲς Συνέδριο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας 3, 29-31 — Σημείωμα τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 3, 31-32 — Τὸ θέατρο τῆς ἀρχαίας Αἴγινας 5, 16-19 — Ἀνώφελη ἀναδρομὴ (τὸ θέατρο τῆς ἀρχαίας Αἴγινας) 5, 20 — Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ Νομισματικὸ Μουσεῖο 5, 21-24 — Ἡ ἐγκύκλιος πρὸς τοὺς καθυστεροῦντες 5, 24-27 — Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα καὶ ἡ Ἑταιρεία 5, 28-32 — Ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης γιὰ τὴν ἐπιγραφικὴ καὶ τὴν ἀρχαία τέχνη 6, 19-22 — Παρωχημένη ἐπικαιρότης (Ὁ Κυριακὸς Πιττάκης καὶ τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος) 6, 22-26 — Ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης καὶ τὰ γεγονότα τοῦ 1894 8, 27-30

Δεοντολογικὰ τῆς Ἀρχαιολογίας

Ἔνας ἀρχαιολογικὸς καυγᾶς πρὶν ἀπὸ 100 χρόνια 5, 7-9

Ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

Ἰερὸ Ἀπόλλωνος Μαλαεᾶτα 1, 12-17 — Τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ 2, 4-11 — Ἀκρωτήρι Θήρας 2, 12-16 — Ἡ Μινώα τῆς Ἀμοργοῦ 3, 8-14 — Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος (1) 8, 8-11

Τὰ ἀρχαῖα καὶ ἡ ἱστορία τους

Ἄφανεῖς συντελεστές τῶν μεγάλων ἔργων τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης 6, 27-30 — Γεῦμα στὸν Παρθενώνα 6, 30-32

Ἐμεῖς καὶ τὰ ἀρχαῖα

Ἐμεῖς καὶ τὰ ἀρχαῖα 5, 10 — Πῶς τὸν νομίζουν καὶ πῶς εἶναι ὁ ἀρχαιολόγος, ὑπὸ Γιάννη Μηλιαδῆ 5, 11-15 — Ὁ Ἀθηναῖος παῖς 6, 13 — Τὸ ἐθνικὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 6, 14 — Τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ὑπὸ Χρήστου Καρούζου 6, 15-18 — Ἡ προστασία τῆς πολιτισμικῆς κληρονομίας 8, 16-19 — Ἐπίμετρο 8, 19-21 — Ἡ Θῆρα καὶ ὁ κόσμος τοῦ Αἰγαίου 8, 21-24 — Ἀρχαιολογικὴ ἠθικὴ καὶ ἡ συμπεριφορὰ στὸν νεκρὸ 8, 25-26

Ἀρχαιογνωστικὰ παραλειπόμενα

Βεβήλωσις ἐνὸς ἱεροῦ στὴν Ἀκρόπολι τῶν Ἀθηναίων τὸ καλοκαίρι τοῦ 306 π.Χ. 8, 12-15

Ἐπικαιρότητα

Ἡ ἐλεύθερη γνώμη 3, 15 — Τὸ προϊστορικὸ λιμάνι τῆς Θῆρας 3, 15-20 — Ἐπικαιρότητα (γελοιογραφίες γιὰ τοὺς ἐμπρησμοὺς τοῦ καλοκαιριοῦ 1989) 6, 3

Διάφορα

Πρακτικὸ τῆς Α' τακτικῆς συνέλευσης τοῦ 1989 4, 4-23 — Σχόλιο στὴ συζήτηση τῆς συνέλευσης 4, 24

ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

- Α.Π.Κ. Ἀριστέα Παπανικολάου Κρίστενσεν
 Α.Σ.Δ. Ἀγγελος Σ. Δεληβορριάς
 Β.Κ.Λ. Βασίλειος Κ. Λαμπρινουδάκης
 Β.Χ.Π. Βασίλειος Χ. Πετράκος
 Ιφ.Δ.Σ. Ἰφιγένεια Δεκουλάκου Σίδερη
 Λ.Ι.Μ. Λίλα Ι. Μαραγκοῦ
 Μ.Οἰ. Μάντω Οἰκονομίδου
 Μ.Σ.Θ. Μαρία Σ. Θεοχάρη
 Ν.Δ.Π. Νικόλαος Δ. Παπαχατζῆς
 Χ.Β.Π. Χρήστος Β. Πετράκος
 Χ.Γ.Ν. Χρήστος Γ. Ντούμας